

to da li ti raznoliki elementi predstavljaju njegov sopstveni kapital, ili depozite, kapital drugih ljudi. Ostala bi ista podela, kako u slučaju kad svoj posao vodi samo sopstvenim kapitalom tako i kad ga vodi samo kapitalom koji je kod njega deponovan.

Oblik kamatonosnog kapitala donosi sobom da se svaki određeni i redovni novčani dohodak ispoljava kao kamata nekog kapitala, bilo da potiče iz nekog kapitala ili ne. Prvo se novčani dohodak pretvori u kamatu, a s kamatom se onda nađe i kapital iz kojega on potiče. Isto se tako s kamatonosnim kapitalom ispoljava kao kapital svaka suma vrednosti čim se ne utroši kao dohodak; naime kao glavnica (principal) u suprotnosti prema mogućoj ili stvarnoj kamati koju on može nositi.

Stvar je jednostavna: uzmimo da je prosečna godišnja kamatna stopa 5%. Znači da bi suma od 500 £, pretvorena u kamatonosni kapital, donosila godišnje 25 £. Zbog toga se svaki stalni godišnji dohodak od 25 £ smatra kao kamata nekog kapitala od 500 £. Međutim, ovo jeste i ostaje čisto iluzorna predstava, osim u slučaju kada je izvor onih 25 £, bilo da je on goli naslov svojine odnosno potraživanje duga, bilo da je neki stvarni elemenat proizvodnje, kao, recimo, komad zemlje, neposredno prenosiv ili dobije oblik u kome postaje prenosiv. Uzmimo kao primere državni dug i radničku najamninu.

Država mora godišnje plaćati svojim poveriocima izvesnu količinu kamate za uzajmljeni kapital. Tu poverilac ne može da otkaže dužniku, već samo da proda potraživanje, svoj posedovni naslov o tome. Sam kapital država je pojela, utrošila. On više ne postoji. Državni poverilac poseduje ovo: 1. obveznicu koja glasi na državu, recimo od 100 £; 2. ova mu obveznica daje prava na udeo u godišnjim državnim prihodima, tj. u godišnje ubranom porezu, za neku izvesnu sumu, recimo 5 £ ili 5%; 3. on može ovu obveznicu od 100 £ po volji prodati drugim licima. Ako je kamatna stopa 5%, i uz to država sigurna, onda imalac A može obveznicu prodati B-u po pravilu za 100 £; jer je za B-a svejedno da li će 100 £ pozajmiti po 5% godišnje ili će, plativši 100 £, obezbediti sebi godišnji tribut od države u iznosu od 5 £. Ali u svima ovim slučajevima ostaje kapital, za čijeg se potomka (kamatu) smatra ono što država plaća, iluzoran, fiktivan kapital. Ne samo što suma koja je državi bila pozajmljena uopšte više ne postoji, nego ona uopšte nije nikad ni bila određena da bude izdata, uložena kao kapital, a samo ako bi se uložila kao kapital, mogla bi se pretvoriti u vrednost koja se održava. Za prvobitnog poverioca A deo od godišnje poreze koji njemu pripada, predstavlja kamatu na njegov kapital, kao što i za lihvara deo koji mu pripada od imetka rasipnika predstavlja kamatu, mada ni u jednom od ta dva slučaja pozajmljena novčana suma nije bila izdata kao kapital. Mogućnost da proda državnu obveznicu predstavlja za A-a mogući povratak glavnice. Što se tiče B-a, to je s njegovog privatnog stanovišta njegov kapital uložen kao kamatonosni kapital. U samoj stvari, on je samo stupio na A-ovo mesto i kupio potraživanje ovoga naspram države. Mogu se ove trans-

sakcije umnožiti koliko se hoće, kapital državnog duga ostaje čisto fiktivan, a od momenta kad bi obveznice postale neprodajive, otpao bi privid toga kapitala. Pa ipak to ne smeta da ovaj fiktivni kapital ima svoje sopstveno kretanje, kao što ćemo odmah videti.

Sad ćemo u suprotnosti prema kapitalu državnog duga, gde se jedan minus ispoljava kao kapital — kao što je kamatonosni kapital uopšte mati svih suludih oblika, tako da se npr. dugovi u bankarevoj predstavi mogu ispoljiti kao robe — posmatrati radnu snagu. Tu se najamnina shvata kao kamata, i otuda radna snaga kao kapital koji tu kamatu odbacuje. Ako je, npr., najamnina od godine dana = 50 £ i kamatna stopa stoji na 5%, onda godišnja radna snaga važi kao jednaka nekom kapitalu od 1000 £. Suludost kapitalističkog načina predstavljanja dostiže ovde svoj vrhunac, jer se, umesto da se oplodjavanje kapitala objasni eksplotacijom radne snage, naprotiv proizvodnost radne snage objašnjava time što je sama radna snaga ona mistična stvar, kamatonosni kapital. U drugoj polovini 17. veka (npr. kod Pettyja) bilo je to omiljena predstava, ali nju i danas sasvim ozbiljno upotrebljavaju delom vulgarni ekonomisti, a delom i poglavito nemački statističari.¹ Na žalost, ovde dolaze dve okolnosti koje na neugodan način kvare ovu besmislenu predstavu, prvo, da radnik mora raditi da bi dobio tu kamatu, a drugo, da putem prenosa ne može pretvoriti u novac kapital-vrednost svoje radne snage. Naprotiv, godišnja vrednost njegove radne snage jednaka je njegovoj godišnjoj prosečnoj najamnini, a ono što on ima svojim radom da naknadi njenom kupcu jeste sama ova vrednost plus višak vrednosti, oplodnja te vrednosti. U robovskom sistemu radnik ima kapital-vrednost, naime svoju kupovnu cenu. A kad njega daju u najam, onda najmilac mora prvo da plati kamatu kupovne cene, a povrh toga da naknadi godišnje rabaćenje kapitala.

Obrazovanje fiktivnog kapitala naziva se kapitalizovanje. Svaki prihod koji se redovno ponavlja kapitalizuje se tako što se on izračuna prema prosečnoj kamatnoj stopi, kao prinos koji bi odbacio neki kapital pozajmljen po toj kamatnoj stopi; npr. ako je godišnji prihod = 100 £, a kamatna stopa = 5%, onda bi 100 £ bilo godišnja kamata od 2000 £, te sad ove 2000 £ važe kao kapital-vrednosti pravnog naslova svojine na 100 £ godišnje. Za onoga koji kupi ovaj naslov svojine predstavljaće onda godišnji prihod od 100 £ doista petoprocentno okamaćenje njegovog uloženog kapitala. Tako se gubi i poslednji trag svake veze sa stvarnim procesom oplodjavanja vrednosti kapitala, a

¹ »Radnik ima vrednost kapitala, koja se nalazi kad se novčana vrednost njegove godišnje zarade posmatra kao suma kamata... Ako se... prosečna nadnica kapitalizuje po 4%, dobiće se kao prosečna vrednost jednog muškog poljoprivrednog radnika: u nemačkoj Austriji 1500 talira, Pruskoj 1500, Engleskoj 3750, Francuskoj 2000, unutrašnjoj Rusiji 750 talira.« (Von Reden, *Vergleichende Kulturstatistik*, Berlin 1848, str. 434.)

učvršćuje se predstava o kapitalu kao o automatu koji sam sobom oplođuje svoju vrednost.

I tamo gde obveznica — hartija od vrednosti — ne predstavlja čisto iluzoran kapital kao kod državnih dugova, kapital-vrednost toga papira čisto je iluzorna. Već smo videli kako kreditni sistem stvara udružen kapital. Hartije važe kao naslovi svojine koji predstavljaju taj kapital. Akcije železničkih, rudarskih, brodarskih i drugih društava predstavljaju stvaran kapital, naime kapital koji je investiran i funkcioniše u ovim preduzećima, ili novčanu sumu koju su učesnici predujmili da bi u ovakvim preduzećima bila izdata kao kapital. A to ne znači da je isključeno da ne predstavljaju i čistu prevaru. Ali ovaj kapital ne postoji dvostruko, jednom kao kapital-vrednost naslova svojine, akcija, a drugi put kao kapital koji je u tim preduzećima stvarno uložen ili ima da bude uložen. On postoji samo u ovom poslednjem obliku, i akcija je samo pro rata naslov svojine na višak vrednosti koji on ima da realizuje. Može A prodati taj naslov B-u, a B, opet, C-u. Ove transakcije ne menjaju prirodu stvari ni u čemu. A ili B pretvorio je tada svoj naslov u kapital, ali je C pretvorio svoj kapital u goli naslov svojine na višak vrednosti koji se očekuje od akcionarskog kapitala.

Samostalno kretanje vrednosti ovih naslova svojine, ne samo državnih efekata nego i akcija, učvršćuje privid kao da oni čine stvarni kapital pored kapitala ili polaganja prava na kapital, za koji su ovi papiri možda samo naslovi. Naime, oni postaju robe čija cena ima naročito kretanje i utvrđivanje. Njihova tržišna vrednost dobija određenje različito od njihove nominalne vrednosti, a da se vrednost stvarnog kapitala nije promenila (mada se promenilo oplođavanje njegove vrednosti). S jedne strane, njihova se tržišna vrednost koleba s visinom i sigurnošću prinosâ na koje oni daju pravne naslove. Ako je nominalna vrednost kakve akcije, tj. uplaćena suma koju akcija prvo bitno predstavlja, 100 £, i ako preduzeće odbacuje 10% umesto 5%, onda se njena tržišna vrednost pod inače neizmenjenim okolnostima i pri kamatnoj stopi od 5% penje na 200 £, jer kad se kapitališe po 5%, predstavlja ona sada fiktivni kapital od 200 £. Ko je kupi za 200 £, dobija dohodak od 5% od ovog plasmana kapitala. Obrnuto je ako prinos preduzeća opadne. Tržišna vrednost ovih hartija delom je špekulativna, pošto nije određivana samo stvarnim prihodom, nego očekivanim, unapred sračunatim. Ali pod pretpostavkom da je oplođavanje vrednosti stvarnog kapitala postojano, ili gde nema kapitala, kao kod državnih dugova, pod pretpostavkom da je godišnji prinos zakonom fiksiran a i inače dovoljno siguran, cena ovih hartija od vrednosti penje se i pada obrnuto od kamatne stope. Ako se kamatna stopa popne od 5 na 10%, onda će hartija od vrednosti koja obezbeđuje prinos od 5 £ predstavljati još samo kapital od 50 £. Padne li kamatna stopa na $2\frac{1}{2}\%$, predstavljaće ista hartija od vrednosti kapital od 200 £. Njena vrednost je uvek samo kapitalizovani prinos, tj.

prinos sračunat na neki iluzorni kapital prema postojećoj kamatnoj stopi. U vreme kakve oskudice na novčanom tržištu, ove će hartije od vrednosti, dakle, dvostruko pasti u ceni; prvo, jer se penje kamatna stopa, i drugo, jer ih u masama bacaju na tržište da bi bile unovčene. Ovaj se pad cena zbiva nezavisno od toga da li je prinos koji ove hartije obezbeđuju svome imaoču postojan, kao kod državnih efekata, ili oplođavanje vrednosti stvarnog kapitala koji one predstavljaju, kao kod industrijskih preduzeća, može biti pogodeno poremećajem procesa reprodukcije. U poslednjem slučaju dolazi samo uz već pomenutu obezvrednu još i jedna dalja. Čim bura prođe, ove se hartije ponovo penju na raniju visinu, ukoliko ne predstavljaju postradala ili prevarantska preduzeća. Njihova deprecijacija u krizi dejstvuje kao snažno sredstvo za centralizovanje novčanog imetka.²

Ukoliko su obezvredenje ili dizanje vrednosti ovih hartija nezavisni od kretanja vrednosti stvarnog kapitala koji one predstavljaju, bogatstvo neke nacije upravo je isto onoliko pre koliko je i posle obezvredenja ili dizanja vrednosti.

•23. oktobra 1847. bile su državne obveznice i kanalske i železničke akcije već obezvredene za 114 752 225 £.⁴ (Morris, guverner Engleske banke, iskaz u izveštaju o »Commercial Distress«, 1847/48 [Br. 3800].)

Ukoliko njihova obezvreda nije izražavala stvarni zastoj proizvodnje i saobraćaja na železnicama i kanalima, ili napuštanje započetih poslova, ili bacanje kapitala u pozitivno bezvredna preduzeća, nacija nije osiromašila ni za jednu paru zbog rasprskavanja ovih sapunskih mehurova nominalnog novčanog kapitala.

Sve ove hartije predstavljaju u stvari samo akumulisane pretenzije, pravne naslove na buduću proizvodnju, čija novčana ili kapital-vrednost ili ne predstavlja nikakav kapital, kao kod državnih dugova, ili se reguliše nezavisno od vrednosti stvarnog kapitala koji one predstavljaju.

U svima zemljama kapitalističke proizvodnje postoji ogromna masa tzv. kamatonosnog kapitala ili moneyed capital-a u ovom obliku. A pod akumulacijom novčanog kapitala velikim delom treba razumeti

² {Neposredno posle februarske revolucije, kada su u Parizu robe i hartije od vrednosti do krajnosti bile obezvredene i postale potpuno nesposobne za prodaju, pretvorio je u Liverpulu g. R. Zwilchenbart, neki švajcarski trgovac (koji je to pričao mome ocu), sve što je mogao u novac, otputovao s gotovim novcem u Pariz i otišao k Rothschildu da mu predloži da naprave zajednički posao. Rothschild ga je ukočeno gledao, skočio k njemu i uhvatio ga za oba ramena: »Avez-vous de l'argent sur vous?« — »Oui, M. le baron.« — »Alors vous êtes mon homme!«^{1*} — I njih su dvojica napravili sjajan posao. — F. E.}

^{1*} »Imate li novaca sa sobom?« — »Da, g. barone.« — »Onda ste čovek kakav mi treba!«

samo akumulaciju ovih polaganja prava na proizvodnju, akumulaciju tržišne cene, iluzorne kapital-vrednosti tih polaganja prava.

Tako je u ove tzv. kamatonosne hartije uložen jedan deo bankarskog kapitala. To je čak jedan deo rezervnog kapitala koji ne funkcioniše u stvarnom bankovnom poslu. Najznatniji deo sastoji se iz menica, tj. obećanja plaćanja industrijskih kapitalista ili trgovaca. Za zajmodavca novca ove su menice kamatonosne hartije; tj. kada ih kupi, on odbija kamatu za ono vreme koje ostaje do isteka roka. To je ono što se zove eskontovanje. Prema tome, od toga kakva je kad kamatna stopa zavisi koliki će biti odbitak od sume koju menica predstavlja.

Najzad, poslednji deo bankarevog kapitala sastoji se iz njegove novčane rezerve u zlatu ili novčanicama. Depoziti, ako nisu ugovoren iznajmljeni za duže vreme, stoje uvek na raspolaganju depozitara. Oni su u stalnoj fluktuaciji. Ali, kad ih jedni povuku, drugi ih naknaduju, tako da se u vremenima normalnog poslovanja opšti prosečni iznos malo koleba.

U zemljama razvijene kapitalističke proizvodnje rezervni fondovi banaka izražavaju uvek u proseku veličinu novca koji postoji kao blago, a jedan deo ovog blaga opet se i sam sastoji iz hartija, pukih uputnica na zlato, ali koje same sobom nisu vrednosti. Stoga je najveći deo bankarskog kapitala čisto fiktivan i sastoji se iz potraživanja duga (menica), državnih hartija (koje predstavljaju prošli kapital) i akcija (uputnica na budući prinos). Pri tome se ne sme zaboraviti da je novčana vrednost kapitala koju predstavljaju ove hartije u čeličnim kasama bankarevim, čak i ukoliko su uputnice na sigurne prinose (kao kod državnih hartija) ili ukoliko su naslovi svojine na stvarni kapital (kao kod akcija), skroz fiktivna i da njen regulisanje odstupa od vrednosti stvarnog kapitala koji ove hartije bar delimično predstavljaju; ili gde predstavljaju puko potraživanje prinosa a ne kapital, da se potraživanje na isti iznos izražava u stalno promenljivom fiktivnom novčanom kapitalu. Osim toga, tu dolazi još i to da ovaj fiktivni bankarev kapital većinom ne predstavlja njegov kapital, već kapital publike koja kod njega deponuje, bilo sa kamatama bilo bez kamata.

Depoziti se uvek čine u novcu, u zlatu ili novčanicama, ili u uputnicama na njih. Izuzev rezervni fond, koji se čas skuplja čas širi prema potrebama stvarnog prometa, ovi se depoziti u stvarnosti uvek nalaze, s jedne strane, u rukama industrijskih kapitalista i trgovaca, čije se menice njima eskontuju i odakle im se daju predujmovi; s druge strane, u rukama ljudi koji trguju hartijama od vrednosti (berzanski senzali), ili u rukama privatnika, koji su svoje hartije od vrednosti prodali, ili u rukama vlade (kod blagajničkih zapisa i novih zajmova). Sami depoziti igraju dvostruku ulogu. S jedne strane, oni se, kako upravo pomenusmo, pozajmljuju kao kamatonosan kapital, te se, dakle, ne nalaze u kasama banaka, nego samo figurišu u njihovim knjigama kao potraživanje depozitara. S druge strane, oni funkcionišu kao isto

takvi čisto knjiški stavke ukoliko se međusobna potraživanja depozitara izravnavaju čekovima na njihove depozite i jedna za druge otpisuju; pri tom je sasvim svejedno da li depoziti leže kod istog bankara, tako da ovaj vrši otpisivanje između raznih računa, ili se to vrši preko raznih banaka, koje među sobom razmenjuju svoje čekove, a plaćaju samo razliku.

S razvitkom kamatonosnog kapitala i kreditnog sistema izgleda da se sav kapital udvaja i mestimično utrostručava na različite načine na koje se isti kapital ili ma i samo isto potraživanje duga javlja u različitim rukama pod različitim oblicima.³ Najveći deo ovog »novčanog kapitala« čisto je fiktivan. Sveukupni depoziti, izuzev rezervni fond, nisu ništa drugo do potraživanja od bankara, ali koja nikad ne postoje u depozitu. Ukoliko služe za prenosni posao (žiro), oni funkcionišu kao kapital za bankare kada su ih ovi pozajmili. Obračunavajući između sebe ova potraživanja, oni jedan drugome plaćaju uzajamne uputnice na nepostojeće depozite.

A. Smith kaže o ulozi koju kapital igra u pozajmljivanju novca:

»Međutim, i u samom novčanom poslu novac je tako reči samo uputnica koja iz jedne ruke prenosi u drugu kapitale za koje njihovi vlasnici nemaju upotrebe. Ovi kapitali mogu biti skoro proizvoljno veći od novčane sume koja služi kao instrument njihovog prenošenja; isti komadi novca služe uzastopno kod mnogih različitih zajmova, isto onako kao i kod mnogih različitih kupovina. Na primer, A pozajmi V-u 1000 £, kojima V odmah kupi od B-a za 1000 £ robe. Pošto sam B nema za novac upotrebe, pozajmi on identične komade novca X-u,

³ {Ovo udvajanje i utrostručavanje kapitala znatno se dalje razvilo poslednjih godina, npr. putem financial trusts^{1*}, koji u londonskom berzanskom izveštaju već zauzimaju posebnu rubriku. Obrazuje se društvo za kupovinu neke izvesne klase kamatonosnih hartija, recimo stranih državnih hartija, engleskih gradskih ili američkih javnih obveznica, železničkih akcija itd. Kapital, recimo 2 miliona £, prikupi se upisivanjem akcija: uprava kupuje dotične vrednosti, odnosno špekuliše njima više ili manje aktivno, a godišnji prihod od kamata deli među akcionare kao dividenu, odbivši prvo troškove. — Dalje, kod nekih akcionarskih društava nastao je običaj da se obične akcije dele na dve klase, na preferred^{2*} i deferred^{3*}. Preferred dobijaju stalnu kamatu, recimo 5%, pod pretpostavkom da celokupni profit to dopušta; ako onda još nešto pretekne, dobijaju to deferred. Na ovaj se način »solidni« plasman kapitala u preferred više ili manje odvaja od prave špekulacije koja se vrši sa deferred. Ali kako se neka velika preduzeća neće da potčine ovoj novoj modi, dogodilo se da su se obrazovala društva koja su uložila jedan ili nekoliko miliona £ u akcije tih preduzeća, a onda izdala nove akcije za nominalnu vrednost tih akcija, ali jednu polovinu preferred, a drugu deferred. U ovim se slučajevima prvobitne akcije udvostručavaju tim što služe kao osnova za izdavanje novih akcija. — F. E.}

^{1*} finansijskih trustova — ^{2*} povlašćene — ^{3*} nepovlašćene

a ovaj opet odmah kupi od C-a za 1000 £ robe. Na isti način i iz istog razloga C pozajmljuje novac Y-u, koji njime opet kupuje robu od D-a. Tako isti komadi zlata ili hartije mogu u toku nekoliko dana poslužiti izvršenju triju različitih zajmova i triju različitih kupovina, od kojih poslova je svaki po vrednosti jednak čitavom iznosu tih komada. Ono što su trojica novčara, A, B i C preneli na zajmoprimce V-a, X-a i Y-a jeste sposobnost da izvrše ove kupovine. U toj sposobnosti sastoji se kako vrednost tako i korist ovih zajmova. Kapital koji su trojica novčara pozajmila jednak je vrednosti robâ koje se njime mogu kupiti, a triput je veći od vrednosti novca kojim se izvršuju kupovine. Uprkos tome mogu svi ovi zajmovi biti potpuno sigurni, pošto se robe koje pomoću njih kupuju različiti dužnici upotrebljavaju tako da u svoje vreme donesu isto toliku vrednost zlatnog ili papirnog novca, zajedno s nekim profitom. I isto onako kao što isti komadi novca mogu da posluže za izvršenje raznih zajmova do njihove trostrukе, pa čak i tridesetostrukе vrednosti, mogu oni poslužiti jedan za drugim opet kao sredstvo da se zajmovi vrate.« (Knj. II, gl. IV.⁽⁷¹⁾)

Pošto isti komad novca može da izvrši razne kupovine prema tome kakva je brzina njegovog opticanja, to on može isto tako dobro izvršiti razne zajmove, jer ga kupovine prenose iz jedne ruke u drugu, a zajam je samo prenos iz jedne ruke u drugu koji nije izvršen posredstvom kupovine. Svakome od prodavaca novac predstavlja preobraženi oblik njegove robe; danas, kada se svaka vrednost izražava kao kapital-vrednost, on redom predstavlja u različnim zajmovima različite kapitale, što je samo drukčiji izraz za raniju tvrdnjу da on redom može realizovati različne robne vrednosti. U isto vreme on služi i kao prometno sredstvo za premeštanje materijalnih kapitala iz jedne ruke u drugu. U činjenju zajmova on ne prelazi kao prometno sredstvo iz jedne ruke u drugu. Dokle god ostane u ruci pozajmioca, on u njegovoј ruci nije prometno sredstvo već vrednosna egzistencija njegovog kapitala. A u ovom ga obliku on zajmom prenosi na nekog trećeg. Da je A pozajmio novac B-u, a ovaj C-u, bez posredništva kupovina, onda isti novac ne bi predstavljao tri kapitala, već samo jedan, samo *jednu* kapital-vrednost. Koliko će kapitala on stvarno predstavljati, zavisi od toga koliko će puta funkcionisati kao oblik vrednosti različnih robnih kapitala.

Ono isto što A. Smith kaže o zajmovima uopšte, važi i za depozite, pošto su ovi samo naročito ime za zajmove koje publika čini bankarima. Isti komadi novca mogu služiti kao instrument za koji god bilo broj depozita.

•Nepobitna je istina da se 1000 £ koje danas neko deponuje kod A-a sutra opet izdaju i sačinjavaju depozit kod B-a. Dan kasnije, kad ih B isplati, mogu sačinjavati depozit kod C-a, i tako u beskonačnost. Stoga se ista 1000 £ u novcu može nizom prenosa umnogostručiti u apsolutno neodređivu sumu depozita. Zato je mogućno da $\frac{9}{10}$ svih depozita u Ujedinjenoj Kraljevini nemaju egzistencije osim kao uknjižena stavka u knjigama bankara, koji ih sa svoje strane moraju obračunavati . . . Tako, npr., u Škotskoj, novčani opticaj nikad nije prešao 3 milij-

ona £, ali su depoziti bili 27 miliona. Ako sad ne bi nastao opšti juriš na banke zbog depozita, onda bi ista 1000 £, idući natrag istim putem, mogla sa istom lačicom opet da izravna neku isto tako neodredivu sumu. Pošto ista 1000 £ kojom danas neko podmiri dug maloprodavcu, može sutradan podmiriti dug ovoga veletrgovca, a dan zatim dug trgovca banci, i tako dalje bez kraja, to ista 1000 £ može ići iz ruke u ruku i od banke do banke i podmiriti koju god bilo sumu depozita.« (*The Currency Theory Reviewed*, str. 62, 63.)

Kako se u ovom kreditnom sistemu sve udvaja i utrostručava i pretvara u golu fantaziju, tako to važi i o »rezervnom fondu«, za koji se misli da je nazad ščepano nešto solidno.

Čujmo opet g. Morrisa, guvernera Engleske banke:

»Rezerve privatnih banaka nalaze se u rukama Engleske banke u obliku depozita. Prva posledica kakvog odliva zlata izgleda da pogoda samo Englesku banku; ali bi on uticao isto tako i na rezerve ostalih banaka, pošto je to odliv jednog dela rezerve koju one imaju u našoj banci. Upravo bi ovako on uticao i na rezerve svih provincijskih banaka.« (*Commercial Distress*, 1847/48 [Br. 3639, 3642].)

Konačno se, dakle, rezervni fondovi u stvarnosti svode na rezervni fond Engleske banke.⁴ Ali i ovaj rezervni fond ima opet dvo-

⁴ {Koliko se ovo od onda još pojačalo, pokazuje sledeći zvanični pregled bankovnih rezervi petnaest najvećih londonskih banaka u novembru 1892. g., uzet iz lista »Daily News« od 15. dec. 1892:

Ime banke	Pasiva £	Rezerve u gotovu £	U percentima
City	9 317 629	746 551	8.01
Capital and Counties	11 392 744	1 307 483	11.47
Imperial	3 987 400	447 157	11.22
Lloyds	23 800 937	2 966 806	12.46
London and Westminster	24 671 559	3 818 885	15.50
London and S. Western	5 570 268	812 353	14.58
London Joint Stock	12 127 993	1 288 977	10.62
London and Midland	8 814 499	1 127 280	12.79
London and County	37 111 035	3 600 374	9.70
National	11 163 829	1 426 225	12.77
National Provincial	41 907 384	4 614 780	11.01
Parrs and the Alliance	12 794 489	1 532 707	11.98
Prescott and Co	4 041 058	538 517	13.07
Union of London	15 502 618	2 300 084	14.84
Williams, Deacon, and Manchester & Co	10 452 381	1 317 628	12.60
Ukupno	232 655 823	27 845 807	11.97

Od ove rezerve od skoro 28 miliona deponovano je kod Engleske banke u najmanju ruku 25 miliona, a u kasama samih 15 banaka nalazi se u gotovu najviše 3 miliona. Međutim, rezerva gotovog novca nije u bankovnom odeljenju Engleske banke iznosila u istom novembru 1892. nikad ni punih 16 miliona! — F. E.}.

gubu egzistenciju. Rezervni fond banking department-a jednak je suvišku novčanica, koje je banka ovlašćena da izda, preko novčanica koje se nalaze u opticaju. Zakonski maksimum za izdavanje novčanica jeste = 14 miliona (za šta se ne zahteva metalna rezerva; to je otprilike iznos državnog duga Banci) plus iznos Bančine rezerve plemenitog metala. Ako je, dakle, ova rezerva = 14 miliona £, može Banka izdati 28 miliona £ u novčanicama, a ako se od toga nalazi u opticaju 20 miliona, biće rezervni fond banking department-a = 8 miliona. Ovih 8 miliona novčanica jesu onda zakonski bankarski kapital kojim Banka ima da raspolaže, i u isti mah rezervni fond za njene depozite. Ako bi sad nastao odliv zlata koji bi metalnu rezervu smanjio za 6 miliona — zbog čega se mora uništiti isto toliko novčanica — rezerva banking department-a pala bi od 8 na 2 miliona. S jedne strane, Banka bi mnogo podigla svoju kamatnu stopu; s druge strane, banke koje su kod nje deponovale i drugi depozitari videli bi kako se kod Banke mnogo smanjuje rezervni fond za njihova sopstvena potraživanja. Godine 1857. zapretile su četiri najveće akcionarske banke u Londonu da će, ako Engleska banka ne izdejstvuje jedno »vladino pismo« za suspendovanje⁵ Bankovnog zakona od 1844. g., zahtevati natrag svoje depozite, što bi banking department dovelo do bankrotstva. Tako banking department može da padne pod stečaj, kao 1847. g., dok mnogi milioni (npr. 1847. g. 8 miliona) leže u issue department-u^{1*} kao garancija za pretvorljivost nota koje su u opticaju. Ali je i ovo iluzorno.

»Veliki deo depozita za kojima sami bankari nemaju neku neposrednu tražnju ide u ruke bill-brokers-a« (doslovno: meničnih senzala, u stvari polubankara), »koji bankaru zauzvrat kao jamstvo za njegov predujam daju trgovinske menice, koje su oni već eskontovali za ljudе u Londonu ili provinciji. Bill-broker je odgovoran bankaru za plaćanje ovog money at call« (novca koji se na zahtev mora odmah vratiti zajmodavcu); »ovi se poslovi vode u tako ogromnom obimu da g. Neave, sadašnji guverner Banke {Engleske banke} kaže u svom iskazu kao svedok: ,Mi znamo da je jedan broker imao 5 miliona, a imamo razloga da pretpostavimo da je drugi jedan imao između 8 i 10 miliona; jedan je imao 4, drugi 3½, treći preko 8. Ja govorim o depozitima kod brokers-a.« (»Report of Committee on Bank Acts«, 1857/58, str. V, stav br. 8.)

⁵ {Suspendovanje Bankovnog zakona od 1844. dopušta Banci da izdaje proizvoljne količine banknota bez obzira na njihovo pokriće zlatnim blagom koje se nalazi u njenim rukama, dakle da stvara proizvoljne količine papirnog fiktivnog novčanog kapitala i da time daje predujmove bankama i meničnim senzalima, preko njih trgovini. — F. E. }

^{1*} emisionom odeljenju

»Londonski bill-brokers-i... vodili su svoj ogromni posao bez ikakve rezerve u gotovu; oslanjali su se na primanja od svojih menica koje su jedna za drugom prispevale, ili u slučaju nevolje na svoju moć da od Engleske banke dobiju predujmove deponujući kod nje menice koje su oni eskontovali.« [Isto, str. VIII, stav br. 17.] — Dve firme bill-brokers-a u Londonu obustaviše 1847. svoja plaćanja; obe su kasnije ponovo preduzele posao. 1857. obustavile su plaćanja ponovo. Pasiva jedne od njih bila je 1847. u okruglom broju 2 683 000 £ prema kapitalu od 180 000 £; njena pasiva 1857. g. bila je = 5 300 000 £, dok kapital verovatno nije iznosio više od jedne četvrtine od onoga koliki je bio 1847. Pasiva one druge firme bila je oba puta između 3 i 4 miliona, dok kapital nije bio veći od 45 000 £.« (Isto, str. XXI, stav br. 52.)

GLAVA TRIDESETA

Novčani kapital i stvarni kapital · I

Jedina teška pitanja kojima se sada približavamo u vezi s kreditnim sistemom jesu ova:

Prvo: akumulacija pravog novčanog kapitala. Koliko ona jeste a koliko nije znak stvarne akumulacije kapitala, tj. reprodukcije u uvećanom razmeru? Takozvana pletora kapitala, izraz koji se upotrebljava uvek samo kad je reč o kamatonosnom, tj. novčanom kapitalu, je li ona samo naročit manir da se izrazi industrijska prekomerna proizvodnja ili predstavlja neki poseban fenomen pored nje? Da li se ova pletora, ova prekomerna ponuda novčanog kapitala, podudara s postojanjem stagnantnih novčanih masa (poluga, zlatnog novca i banknota), tako da je ovo preobilje u stvarnom novcu izraz i pojarni oblik te pletore zajmovnog kapitala?

I drugo: u kojoj meri novčana stiska, tj. oskudica u zajmovnom kapitalu, izražava oskudicu u stvarnom kapitalu (robnom kapitalu i proizvodnom kapitalu)? A u kojoj meri se, s druge strane, ona podudara sa oskudicom u novcu kao takvom, sa oskudicom u prometnim sredstvima?

Ukoliko smo dosad razmatrali osobiti oblik akumulacije novčanog kapitala i novčanog imetka uopšte, ona se svodila na akumulaciju polaganja prava svojine na rad. Akumulacija kapitala državnog duga znači, kao što se pokazalo, samo uvećanje jedne klase državnih poverilaca, koji su stekli pravo da za sebe anticipiraju izvesne sume na iznos porezâ.⁶ U ovim činjenicama da se čak i akumulacija dugova

⁶ »Državni papiri nisu ništa drugo do imaginarni kapital koji predstavlja onaj deo godišnjeg dohotka koji je određen za plaćanje duga. Kapital odgovarajuće veličine potrošen je; on određuje veličinu zajma, ali državni papiri ipak ne predstavljaju njega, jer kapital uopšte više ne postoji. Međutim, iz rada industrije treba da se rode nova bogatstva; svake godine deo ovih bogatstava unapred je namenjen onima koji su pozajmili ona potrošena bogatstva; ovaj deo oduzima se putem poreza od onih koji proizvode ta bogatstva da bi bio dat državnim poveriocima, a prema običnoj srazmeri između kapitala i kamate u zemlji pretpostavlja se jedan imaginarni kapital koji je isto toliko velik kao kapital iz kojega bi mogla da se rodi godišnja renta koju poverioci treba da dobiju.« (Sismondi, *Nouveaux Principes*, II, str. 229, 230.)

može ispoljavati kao akumulacija kapitala, pokazuje se dovršenost izopačavanja do kojeg dovodi kreditni sistem. Ove obveznice koje su izdate za prvobitno pozajmljeni i davno utrošeni kapital, ovi papirni duplikati uništenog kapitala, funkcionišu za svoje vlasnike kao kapital utoliko što su robe koje se mogu prodati, te se stoga mogu ponovo pretvoriti u kapital.

Doduše, mi smo videli takođe i to da su naslovi svojine na društvena preduzeća, železnice, rudnike itd. doista naslovi na stvarni kapital. Međutim, oni ne daju pravo raspolaganja tim kapitalom. On se ne može povući. Oni daju samo pravne naslove na jedan deo viška vrednosti koji on ima da stekne. Ali i ovi naslovi postaju papirnim duplikatima stvarnog kapitala, kao kad bi tovarni list stekao vrednost pored tovara i istovremeno s njime. Oni postaju nominalni predstavnici nepostojećih kapitala. Jer stvarni kapital postoji mimo njih i nikako ne menja gospodara zato što ovi duplikati menjaju gospodare. Oni postaju oblicima kamatonosnog kapitala, ne samo zato što obezbeđuju izvesne prinose nego i zato što se njihovom prodajom mogu dobiti povraci kao kapital-vrednosti. Ukoliko akumulacija ovih papira izražava akumulaciju železnica, rudnika, parobroda itd., ona izražava proširenje stvarnog procesa reprodukcije, kao god što je uvećanje nekog poreskog spiska, npr. na pokretnu svojinu, znak uvećanja ovih pokretnosti. Ali kao duplikati koji sami mogu biti predmet trgovine kao robe, te zbog toga sami cirkulišu kao kapital-vrednosti, oni su iluzorni i iznos njihove vrednosti može da pada i da se diže sasvim nezavisno od kretanja vrednosti stvarnog kapitala na koji oni predstavljaju naslove. Iznos njihove vrednosti, tj. njihov kurs notiran na berzi, ima s padanjem kamatne stope — ukoliko je ova, nezavisno od svojevrsnih kretanja novčanog kapitala, jednostavna posledica tendencijskog padanja profitne stope — nužno tendenciju da se diže, tako da se ovo imaginarno bogatstvo, prema izrazu vrednosti za svaki njegov alikvotni deo određene prvobitne nominalne vrednosti, već iz ovog razloga širi u toku razvitka kapitalističke proizvodnje.⁷

Dobijanje i gubljenje usled kolebanja cena ovih naslova svojine, kao i njihova centralizacija u rukama železničkih kraljeva itd., postaje po prirodi stvari sve više i više rezultat igre koja se namesto rada pojavljuje kao prvobitni način sticanja svojine na kapital, a dolazi i

⁷ Jedan deo akumulisanog pozajmljivog novčanog kapitala doista je goli izraz industrijskog kapitala. Kad je, npr., Engleska oko 1857. g. investirala 80 miliona £ u američke železnice i druga preduzeća, bila je ova investicija izvršena skoro sva putem izvoza engleskih roba, za koje Amerikanci nisu imali da izvrše nikakva protuplaćanja. Engleski izvoznik vukao je za ove robe menice na Ameriku, koje su kupovali engleski upisnici akcija i slali u Ameriku radi uplate akcijskih iznosa.

namesto direktnog nasilja. Ova vrsta imaginarnog novčanog imetka ne sačinjava samo veoma znatan deo novčanog imetka privatnika nego, kako već rekoso, i bankarskog kapitala.

Mogla bi se — pominjemo to samo zato da s tim budemo brzo gotovi — pod akumulacijom novčanog kapitala razumeti i akumulacija bogatstva u rukama bankarâ (profesionalnih pozajmljivača novca) kao posrednikâ između privatnih novčanih kapitalista na ovoj, i države, opština i reproducirajućih uzajmljivača na onoj strani, pošto oni eksploatišu svu ogromnu mrežu kreditnog sistema, uopšte celi kredit, kao svoj privatni kapital. Ove đidije imaju kapital i ubiranja uvek u novčanom obliku ili u direktnim potraživanjima novca. Akumulacija imetka ove klase može ići sasvim drugim pravcem u odnosu na pravac stvarne akumulacije, ali u svakom je slučaju dokaz da ova klasa meće u svoj džep dobar deo od ove poslednje.

Da pitanje koje je pred nama svedemo u uže granice: državni efekti, kao i akcije i druge hartije od vrednosti svih vrsta jesu oblasti za plasiranje pozajmljivog kapitala, kapitala koji je određen da postane kamatonosan. Oni su oblici njegovog davanja na zajam. Ali sami oni nisu zajmovni kapital koji se u njih plasira. S druge strane, ukoliko kredit igra neposrednu ulogu u procesu reprodukcije, ono što je industriјalcu ili trgovcu potrebno kad hoće da mu se eskontuju menice ili da podigne neki zajam nisu ni akcije ni državni papiri. Njemu treba novac. Pa ako novac ne može da nabavi na drugi način, on će založiti ili prodati one hartije od vrednosti. Ono o čemu ćemo ovde imati da raspravljamo jeste akumulacija *ovog* zajmovnog kapitala, i to specijalno pozajmljivog novčanog kapitala. Ovde se ne radi o pozajmljivanju kuća, mašina ili drugog stalnog kapitala. Ne radi se ni o predujmovima koje industrijalci i trgovci čine među sobom u robama i unutar kruga procesa reprodukcije, mada prethodno moramo i ovaj momenat još bliže ispitati; radi se isključivo o novčanim zajmovima koje bankari, kao posrednici, čine industrijalcima i trgovcima.

Analizirajmo, dakle, prvo komercijalni kredit, tj. kredit koji jedan drugome daju kapitalisti zaposleni u reprodukciji. On je osnovica kreditnog sistema. Njegov je predstavnik menica, obveznica sa određenim rokom plaćanja, document of deferred payment. Svaki daje kredit jednom rukom, a prima ga drugom. Ostavimo prvo sasvim po strani bankarski kredit, koji predstavlja sasvim drugim, bitno različiti momenat. Ukoliko pomoću indosamenta od jednog na drugoga ove menice opet i same cirkulišu među trgovcima kao platežno sredstvo, ali gde se ne umeša eskont, imamo samo prenos potraživanja duga od A-a na B-a, a celina se apsolutno ni u čemu ne menja. Jedno lice dolazi samo na mesto drugoga. Pa čak se i u ovom slučaju može likvidacija izvršiti bez intervencije novca. Recimo da prelac A ima

da plati neku menicu senzalu za pamuk B, a ovaj uvozniku C. Ako se C bavi i izvozom pređe, što se događa dosta često, onda može kupiti pređu od A-a za menicu, a prelac A izmiriti senzala B njegovom sopstvenom menicom koju je primio od C-a na ime plaćanja, pri čemu se u krajnjem slučaju neki saldo mora platiti u novcu. U tome slučaju cela transakcija služi samo izvršenju razmene pamuka i pređe. Izvoznik predstavlja samo prelca, senzal za pamuk sadioca pamuka.

U vezi s kružnim kretanjem ovog čisto komercijalnog kredita imamo sad da učinimo dve primedbe.

Prvo. Saldiranje ovih uzajamnih potraživanja duga zavisi od vraćanja kapitala, tj. od R—N, koje je samo odloženo. Ako je prelac dobio menicu od fabrikanta katuna, fabrikant katuna moći će da plati ako katun, koji ima na tržištu, u međuvremenu bude prodat. Ako je žitarski špekulant vukao menicu na svog komisionara, komisionar će moći da plati novac ako se za to vreme žito bude prodalo po očekivanoj ceni. Ova plaćanja zavise, dakle, od tokovitosti reprodukcije, tj. procesa proizvodnje i potrošnje. Ali, pošto su krediti uzajamni, to platežna sposobnost svakog pojedinca zavisi u isti mah od platežne sposobnosti drugog; jer je kod izdavanja menice svaki mogao računati ili na vraćanje kapitala u svom sopstvenom preduzeću ili na vraćanje u preduzeću nekog trećeg koji u međuvremenu ima da mu plati neku menicu. Ne uzimajući u obzir izgled na povratke, plaćanje može biti mogućno samo pomoću rezervnog kapitala kojim izdavalac menice raspolaže da bi odgovorio svojim obavezama u slučaju zakasnjenih povratak.

Drugo. Ovaj kreditni sistem ne otklanja nužnost plaćanja u gotovom novcu. Tako, veliki deo izdataka stalno se mora činiti u gotovu, najamnine, poreze itd. Zatim npr. B, koji je od C-a umesto plaćanja dobio menicu, ima pre no što ova menica prispe i sam opet da plati D-u neku prispelu menicu, a za to mu je potreban gotov novac. Ovako potpuno kružno kretanje reprodukcije, kakvo je gore bilo pretpostavljeno od sadioca pamuka do prelca i obratno, može biti samo izuzetak i uvek mora biti probijeno na mnogim mestima. Videli smo kod procesa reprodukcije (knj. II, odeljak III) da proizvođači postojanog kapitala jednim delom razmenjuju među sobom postojani kapital. Za ovo se menice mogu više ili manje izravnati. Isto tako na uzlaznoj liniji proizvodnje, gde pamučni senzal ima da vuče na prelca, prelac na fabrikanta katuna, ovaj na izvoznika, a ovaj na uvoznika (možda opet pamuka). Ali nema u isto vreme kružnog kretanja transakcija i otuda zaokreta niza potraživanja. Na primer, prelčevo potraživanje od tkača ne saldira se potraživanjem lifieranta uglja od graditelja mašina; prelac nema u svom preduzeću nikada protivpotraživanja prema graditelju mašina, jer njegov proizvod, pređa, nikad ne ulazi kao elemenat u graditeljev proces reprodukcije. Zbog toga se ovakva potraživanja moraju podmirivati novcem.

Posmatrane za sebe, granice za ovaj komercijalni kredit jesu: 1. bogatstvo industrijalaca i trgovaca, tj. njihovo raspolaganje rezervnim kapitalom u slučaju odugovlačenih vraćanja; 2. sama ova vraćanja. Ova se mogu vremenski odugovlačiti, ili robne cene mogu u međuvremenu pasti, ili roba može momentano postati nesposobna za prodaju ako nastupi zastoj tržišta. Što su dugoročnije menice, to veći mora prvo biti rezervni kapital i utoliko je veća mogućnost da se padom cena ili prepunjenošću tržišta povratak suzi ili zadocni. A zatim povraci su utoliko nesigurniji ukoliko je prvobitna transakcija bila više uslovljena špekulacijom na dizanje ili padanje robnih cena. Ali je jasno da se s razvitkom proizvodne snage rada i stoga proizvodnje u velikom razmeru, 1. tržišta proširuju i udaljavaju od mesta proizvodnje, 2. da se zbog toga krediti moraju produžiti i 3. dakle, da transakcijama sve više mora ovlađivati špekulativni elemenat. Proizvodnja u velikom razmeru i za udaljena tržišta baca celokupni proizvod u ruke trgovine; ali je nemoguće da se kapital nacije podvostruči tako da bi trgovina bila za sebe sposobna da sopstvenim kapitalom otkupi i preproda celokupni nacionalni proizvod. Tu je kredit, dakle, neizostavan, kredit, koji po obimu raste s rastenjem obima vrednosti proizvodnje, a po dužini roka sa uvećanjem udaljenosti tržištâ. Tu je dejstvo uzajamno. Razvitak procesa proizvodnje proširuje kredit, a kredit vodi proširenju industrijskih i trgovackih operacija.

Posmatramo li ovaj kredit odvojeno od bankarskog kredita, onda je jasno da on raste sa obimom samog industrijskog kapitala. Tu su zajmovni kapital i industrijski kapital identični; pozajmljeni kapitali jesu robni kapitali, određeni bilo za konačnu individualnu potrošnju, bilo za nadoknadu postoјanih elemenata proizvodnog kapitala. Prema tome, ono što se ovde ispoljava kao pozajmljeni kapital, uvek je kapital koji se nalazi u nekoj određenoj fazi procesa reprodukcije, ali prodajom i kupovinom prelazi iz ruke u ruku, dok će ekvivalent za njega biti plaćen prodavcu tek kasnije o ugovorenom roku. Na primer, pamuk prelazi u ruke prelca za menicu, pređa za menicu u ruke fabrikanta katuna, katun za menicu u ruke trgovca, iz ruku ovoga za menicu u ruke izvoznika, iz ruku izvoznika za menicu u ruke nekog trgovca u Indiji, koji je tamo proda i za tu sumu kupi indigo itd. Za vreme ovog prelaženja iz ruke u ruku pamuk izvršuje svoje pretvaranje u katun, i katun se konačno transportuje u Indiju i razmenjuje za indigo, koji se utovaruje za Evropu i tamo opet ulazi u reprodukciju. Ovde je kredit posrednik različitih faza procesa reprodukcije a da prelac nije platio pamuk, fabrikant katuna pređu, trgovac katun itd. U prvim činovima procesa, roba, pamuk, prolazi kroz različite faze svoje proizvodnje, i ovo se prelaženje vrši posredstvom kredita. Ali čim je pamuk dobio u proizvodnji svoj poslednji robni oblik, isti robni kapital ide sada još samo kroz ruke različitih trgovaca koji posreduju u transportu na udaljeno tržište, a od kojih ga poslednji konačno proda potrošaču i za tu sumu kupi drugu robu, koja

ulazi bilo u potrošnju bilo u proces reprodukcije. Ovde, dakle, treba razlikovati dva odseka: u prvome kredit posreduje da se izvrše stvarne uzastopne faze u proizvodnji istog artikla; u drugome samo da se izvrši prelaz iz ruku jednog trgovca u ruke drugoga, prelaz koji obuhvata i transport, dakle čin R—N. Ali se i ovde roba nalazi uvek bar u prometnom činu, dakle u jednoj fazi procesa reprodukcije.

Prema tome, ono što se ovde pozajmljuje nije nikada nezaposleni kapital, nego kapital koji u ruci svoga posednika mora promeniti oblik, koji postoji u obliku u kome je za njega prosto robni kapital, tj. kapital koji ponovo mora promeniti oblik, i to tako da se bar za prvi mah mora pretvoriti u novac. Kredit, dakle, služi ovde izvršenju metamorfoze robe, ne samo R—N nego i N—R i stvarnog procesa proizvodnje. Mnogo kredita u okviru reproduktivnog kružnog kretanja — ne uzimajući u obzir bankarski kredit — ne znači mnogo nezaposlenog kapitala koji se nudi na zajam i traži da se unosno uloži, nego znači veliku zaposlenost kapitala u procesu reprodukcije. Kredit ovde, dakle, posreduje 1. ukoliko dolaze u obzir industrijski kapitalisti, prelazak industrijskog kapitala iz jedne faze u drugu, povezanost oblasti proizvodnje koje spadaju jedna uz drugu i zahvataju jedna u drugu; 2. ukoliko u obzir dolaze trgovci, transport i prelazak roba iz jednih ruku u druge do njihove definitivne prodaje za novac ili razmene za neku drugu robu.

Ovde je maksimum kredita jednak najpunijoj zaposlenosti industrijskog kapitala, tj. krajnjoj napetosti njegove reprodukcione snage bez obzira na granice potrošnje. Ove granice potrošnje proširuju se naprezanjem samog procesa reprodukcije; s jedne strane, ono uvećava trošenje dohotka od strane radnika i kapitalista, s druge je identično s naprezanjem proizvodne potrošnje.

Dokle god proces reprodukcije ostane tečan i time povratak osiguran, ovaj kredit traje i širi se, i njegovo se širenje osniva na širenju samog procesa reprodukcije. Čim nastupi neki zastoj, usled usporenih povrataka, pretrpanih tržišta, palih cena, postoji preobilje industrijskog kapitala, ali u obliku u kome ne može da vrši svoje funkcije. Masa robnog kapitala, ali ne može da se proda. Masa stalnog kapitala, ali usled zastoja reprodukcije velikim delom nezaposlena. Kredit se steže, 1. jer je ovaj kapital nezaposlen, tj. jer je zastao u jednoj od fazra svoje reprodukcije, jer ne može da izvrši svoju metamorfozu; 2. jer se srušilo poverenje u tečnost procesa reprodukcije, 3. jer se smanjuje tražnja za ovim komercijalnim kreditom. Prelac koji ograničava svoju proizvodnju i na skladištu ima masu neprodate pređe, nema potrebe da kupi pamuk na kredit; trgovcu ne treba da kupi robu na kredit, jer je već ima više nego dovoljno.

Nastupi li, dakle, poremećaj u ovoj ekspanziji ili ma i samo u normalnoj napetosti procesa reprodukcije, nastupiće time i oskudica kredita; robe se na kredit dobijaju teže. Ali je za fazu industrijskog ciklusa koja dolazi iza sloma osobito karakterističan zahtev za plaća-

njem u gotovu i opreznost u prodaji na kredit. U samoj krizi, pošto svaki ima da proda a ne može da proda, a ipak mora da proda da bi platio, masa kapitala, ne nezaposlenoga koji tek treba smestiti, nego kapitala koji je sputan u svom reprodukcionom procesu, najveća je upravo onda kada je i oskudica kredita najveća (a otuda je kod bankarskog kredita i eskontna stopa najviša). Tada je već preduumljeni kapital doista u masi nezaposlen, jer je proces reprodukcije zastao. Fabrike miruju, sirovine se nagomilavaju, gotovi proizvodi prepunjavaju tržiste kao robe. Zato je najpogrešnije pripisivati ovakvo stanje oskudici u proizvodnom kapitalu. Upravo tada vlada preobilje proizvodnog kapitala, delom u odnosu na normalni ali momentano skučeni razmer reprodukcije, delom u odnosu na paralizovanu potrošnju.

Zamislimo kao da je celo društvo sastavljeni jedino od industrijskih kapitalista i najamnih radnika. Dalje, ostavimo po strani promene cena koje sprečavaju velike delove ukupnog kapitala da se naknade u svojim prosečnim proporcijama, i koje, pri opštoj povezanosti celog procesa reprodukcije, kakvu osobito razvija kredit, uvek moraju izazvati privremene opšte zastoje. Ostavimo po strani takođe i prividne poslove i špekulativne prodaje, koje kreditni sistem podstiče. Onda bi krizu bilo moguće objasniti jedino nesrazmerom proizvodnje u raznim granama, kao i nesrazmerom u kojoj bi potrošnja samih kapitalista stajala prema njihovoj akumulaciji. Ali kako stvari stoje, naknada kapitalâ preduumljenih u proizvodnju zavisi velikim delom od potrošačke sposobnosti neproizvodnih klasa, dok je potrošačka sposobnost radnika ograničena delom zakonima najamnine, delom time što se oni upotrebljavaju samo dok se mogu upotrebljavati s profitom za kapitalističku klasu. Poslednji uzrok svih stvarnih kriza ostaje uvek siromaštvo masa i ograničenje njihove potrošnje, nasuprot težnji kapitalističke proizvodnje da proizvodne snage razvije tako kao da njenu granicu predstavlja samo absolutna potrošačka sposobnost društva.

O stvarnoj oskudici u proizvodnom kapitalu, bar kod kapitalistički razvijenih nacija, može se govoriti jedino kod opštih nerodica, bilo glavnih artikala prehrane, bilo najglavnijih industrijskih sirovina.

No, uz ovaj komercijalni kredit dolazi pravi novčani kredit. Preduimanje koje industrijalci i trgovci vrše između sebe prepleće se s preduimanjem novca koje njima čine bankari i zajmodavci. Kod eskontovanja menica predujam je samo nominalan. Fabrikant proda svoj proizvod za menicu, a ovu eksontuje kod bill-broker-a. U stvari, ovaj samo preduima kredit svoga bankara, koji opet njemu preduima novčani kapital svojih depozitara, a ovi su depozitari sami industrijalci i trgovci, ali i radnici (posredstvom štedionica), zemljišni rentijeri i druge neproduktivne klase. Ovako svaki individualni fabrikant ili trgovac zaobilazi kako nužnost držanja jakog rezervnog kapitala, tako i zavisnost od stvarnih povratak. Ali se s druge strane celi proces toliko komplikuje, delom prostim izdavanjem špekulativnih menica,

delom robnim poslovima vršenim u svrhu prostog fabrikovanja menica, da privid veoma solidnog posla i glatkih povrata može mirno dalje postojati još i pošto su se povrati u stvari već odavno vršili još samo na račun delom prevarenih novčanih zajmodavaca, delom prevarenih proizvođača. Zbog toga posao izgleda uvek skoro preterano zdrav upravo neposredno pred slom. Najbolji dokaz daju, npr., »Reports on Bank Acts« od 1857. i 58, gde su svi direktori banaka, trgovci, ukratko — svi prizvani stručnjaci, s lordom Overstone-om na čelu, čestitali jedni drugima na cvetanju i zdravlju posla — tačno mesec dana pre no što je u avgustu 1857. izbila kriza. I čudnovato, u svojoj *History of Prices* Tooke još jednom proživljava ovu iluziju kao istoričar svake krize. Posao je uvek zdrav kao dren i kampanja teče s najvećim uspehom, kad najedared nastupi slom.

Vratimo se sad na akumulaciju novčanog kapitala.

Nije svako uvećanje pozajmljivog novčanog kapitala izraz stvarne akumulacije kapitala ili proširenja procesa reprodukcije. Ovo se najjasnije ispoljava u onoj fazi industrijskog ciklusa odmah posle prebrođene krize, kad zajmovni kapital u masama leži neiskorišćen. U takvim momentima, kada je proces proizvodnje ograničen (posle krize od 1847. bila je proizvodnja u engleskim industrijskim srezovima smanjena za jednu trećinu), kad robne cene stoje na najnižoj tački, kad je preduzimački duh paralizovan, vlada nisko stanje kamatne stope, koje ovde znači samo to da je pozajmljivi kapital uvećan upravo kontrakcijom i paralizovanošću industrijskog kapitala. Da je pri palim robnim cenama, smanjenim razmenama i kontrakciji kapitala predujmljenog u najamnine potrebno manje prometnih sredstava; da, s druge strane, posle likvidacije inostranih dugova, delom odlivom zlata a delom bankrotstvima, nema potrebe za dodatnim novcem za funkciju svetskog novca; najzad, da se obim posla eskontovanja menica smanjuje s brojem i iznosima samih ovih menica — sve je to očigledno. Zbog toga se smanjuje tražnja za pozajmljivim novčanim kapitalom, bilo kao prometnim bilo kao platežnim sredstvom (o novom ulaganju kapitala još nema govora), i s time on postaje relativno obilan. Ali mi ćemo docnije videti da se i ponuda pozajmljivog novčanog kapitala pod ovakvim okolnostima pozitivno uvećava.

Tako je posle krize od 1847. vladalo »ograničenje razmenâ i veliko preobilje novca«. (»Comm. Distress«, 1847/48, iskaz br. 1664.) Kamatna stopa bila je veoma niska usled »gotovo potpunog uništenja trgovine i gotovo savršenog odsustva mogućnosti da se novac uloži«. (Isto, str. 45, iskaz Hodgsona, direktora Royal Bank of Liverpool.) Kakve su sve besmislice napripovedala ova gospoda (a Hodgson je još jedan od najboljih) da bi to sebi objasnili, može se videti iz sledeće fraze:

•Stiska• (od 1847) »došla je od stvarnog smanjenja novčanog kapitala u zemlji, prouzročenog jednim delom nužnošću da se u zlatu plate uvozi iz svih krajeva sveta, a delom pretvaranjem prometnog kapitala (floating capital) u stalni.« [Isto, str. 63.]

Kako će pretvaranje prometnog kapitala u stalni smanjiti novčani kapital u zemlji, ne da se sagledati, pošto se npr. na železnicama, gde je u ono vreme kapital bio poglavito privezan, ni zlato ni hartija ne prerađuju u vijadukte i šine, a novac za železničke akcije, ukoliko je deponovan samo za uplate, funkcionisao je sasvim kao i sav drugi novac deponovan kod banaka, i štaviše, kako smo već gore pokazali, momentano uvećao pozajmljivi novčani kapital; a ukoliko je stvarno utrošen na gradnju, opticao je u zemlji kao kupovno i platežno sredstvo. Novčani kapital mogao bi biti pogoden samo ukoliko stalni kapital nije neki izvozivi artikal, dakle ukoliko s nemogućnošću izvoza otpada i raspoloživi kapital koji se dobavlja povracima za izvezene artikle, dakle otpadaju i povraci u gotovu ili u polugama. Ali su onda i engleski izvozni artikli u masama ležali na stranim tržištima nesposobni za prodaju. Za trgovce i fabrikante u Mančesteru itd., koji su jedan deo svoga normalnog poslovnog kapitala zaglavili u železničke akcije, te zbog toga za vođenje svoga posla zavisili od zajmovnog kapitala, njihov se floating capital stvarno fiksirao, a za ovo su morali snositi posledice. Ali bi isto bilo i da su kapital koji pripada njihovom poslu, a koji su iz njega izvukli, uložili umesto u železnice npr. u rudnike, čiji je proizvod i sam opet floating capital, železo, ugalj, bakar itd. — Naravno da je stvarno smanjenje raspoloživog novčanog kapitala usled nerodice, uvoza žita i izvoza zlata bilo događaj koji nije imao nikakve veze sa železničkim špekulacijama.

•Skoro su sve trgovačke kuće bile otpočele da više ili manje izglađuju svoj posao da bi novac uložile u železnice.« [Isto, str. 42.] •Ovako veliki predujmovi koje su železnicama činile trgovačke kuće, naveli su ove da se putem meničnog eskonta i odviše osalone na banke i tako produže voditi svoje trgovinske poslove.« (Isti Hodgson, isto, str. 67.) •U Mančesteru je bilo ogromnih gubitaka zbog špekulacije sa železnicama.« (R. Gardner, koji je u knj. I, gl. XIII, 3, c i inače više puta navoden, broj iskaza 4884, isto.)

Jedan od glavnih uzroka krize od 1847. bila je kolosalna prepunjenošć tržišta i beskrajna špekulacija u istočnoindijskom robnom poslu. Ali su i druge okolnosti dovele veoma bogate kuće ove grane do pada:

•One su imale obilna sredstva, ali ih nisu mogle učiniti likvidnim. Sav njihov kapital bio je fiksiran u zemljишnom posedu na Mauricijusu, ili u fabrika-ma indiga i fabrikama šećera. Kad su onda primile na se obaveze do 5 - 600 000 £, nisu imale likvidnih sredstava da plate svoje menice, i konačno se ispostavilo da su se potpuno morale osloniti na svoj kredit da bi menice platile.« (Ch. Turner, veliki istočnoindijski trgovac u Liverpulu, br. 730, isto.)

Zatim Gardner (br. 4872, isto):

»Odmah po zaključenju ugovora s Kinom bilo je zemlji stavljen u izgled takvo silno uvećanje naše trgovine s Kinom da su mnoge velike fabrike bile sa građene isključivo za ovaj posao kako bi se proizvodile one pamučne tkanine koje uglavnom imaju dobru produžu na kineskom tržištu, što je još uvećalo broj naših već postojećih fabrika.« — 4874. »Kako je taj posao prošao? — S najvećom propašću, tako da se skoro ne da opisati; ne verujem da se ikad vratilo više od $\frac{2}{3}$ iznosa od svih brodskih tovara koji su 1844. i 1845. otišli u Kinu; zato što je čaj glavni artikal povratnog izvoza i zato što su nam govorili da od tog izvoza treba mnogo da očekujemo, računali smo mi fabrikanti sa sigurnošću da će carina na čaj biti znatno snižena.«

A sad dolazi, u naivnom izrazu, karakteristični *credo^{1*}* engleskog fabrikanta:

»Naša trgovina s nekim stranim tržištem nije ograničena njegovom sposobnošću da robe kupi, nego je ograničena ovde u zemlji našom sposobnošću da potrošimo proizvode koje dobijamo kao povratke za naše industrijske proizvode.«

(Relativno siromašne zemlje s kojima Engleska trguje naravno mogu platiti i potrošiti koju bilo količinu engleskih fabrikata, ali, na žalost, bogata Engleska ne može da svari povratne proizvode.)

4876. »Poslao sam u početku nekoliko roba, i one su prodate sa oko 15% gubitka, u punom uverenju da će cena, po kojoj su moji agenti mogli kupiti čaj, pri preprodaji ovde dati tako veliki profit da bi onaj gubitak bio pokriven; ali umesto da profitiram, gubio sam ponekad 25 pa i do 50%.« — 4877. »Jesu li fabrikanti izvozili za sopstveni račun? — Uglavnom; izgleda da su trgovci vrlo brzo uvideli da od toga nema koristi, te su više podstrekači fabrikante na konsignacije nego što su sami u tome učestvovali.«

Naprotiv su 1857. g. gubici i bankrotstva pretežno pali na trgovce, pošto su ovaj put fabrikanti njima ostavili da prepune strana tržišta »na sopstveni račun«.

Ekspanzija novčanog kapitala koja nastaje iz toga što se, usled širenja bankarstva (vidi dole primer iz Ipsviča, gde su se u toku od nekoliko godina neposredno pred 1857. g. depoziti zakupnika učetvorostručili), ono što je ranije bilo privatno blago ili monetarna rezerva uvek pretvara za određeno vreme u pozajmljivi kapital, isto tako malo izražava porast proizvodnog kapitala kao što to ne izražavaju ni rastući depoziti kod londonskih akcionarskih banaka kad su ove počele plaćati kamate na depozite. Dokle god razmer proizvodnje ostaje isti, ova ekspanzija prouzročava samo obilnost pozajmljivog novčanog kapitala u poređenju s proizvodnim. Otuda niska kamatna stopa.

^{1*} »vjeruju«, tj. ubedjenje

Kad proces reprodukcije ponovo dostigne stanje cvetanja, koje prethodi stanju prenapetosti, komercijalni kredit dostiže veoma veliku širinu, koja onda doista opet ima »zdravu« bazu lako pristižućih povrata i uvećane proizvodnje. U ovome je stanju kamatna stopa još uvek niska, mada se penje iznad svog minimuma. Ovo je doista *jedino* vreme kada se može kazati da se niska kamatna stopa, a otuda i relativna obilnost pozajmljivog kapitala, podudara sa stvarnim uvećavanjem industrijskog kapitala. Lakoća i pravilnost povrata, spojena sa širokim komercijalnim kreditom, obezbeđuje ponudu pozajmljivog kapitala uprkos uvećanoj tražnji i sprečava da se nivo kamatne stope popne. S druge strane, tek sada se pojavljuju u primetnom stepenu oni vitezovi koji rade bez rezervnog kapitala, ili uopšte bez kapitala, te su im zbog toga operacije sasvim sračunate na novčani kredit. Uz to sad dolazi još i veliko uvećanje stalnog kapitala u svima oblicima, i masovno otvaranje novih krupnih preduzeća. Sada se kamata penje na svoju prosečnu visinu. Do maksimuma će opet doći čim izbije nova kriza, kredit odjednom prestane, plaćanja zapnu, proces reprodukcije se paralizuje, i, uz izuzetke koje smo ranije pomenuli, posred gotovo apsolutne oskudice zajmovnog kapitala nastane preobilje nezaposlenog industrijskog kapitala.

Prema tome, kretanje zajmovnog kapitala kakvo se izražava u kamatnoj stopi, teče u celini u pravcu koji je suprotan pravcu kretanja industrijskog kapitala. Faza u kojoj se niska ali iznad minimuma stojeća kamatna stopa podudara s »poboljšanjem« i rastućim povremenjem posle krize, i osobito faza u kojoj ona dostiže svoju prosečnu visinu, sredinu podjednako udaljenu od svog minimuma i maksimuma, samo ta dva momenta izražavaju podudaranje obilnog zajmovnog kapitala s velikom ekspanzijom industrijskog kapitala. Ali se na početku industrijskog ciklusa niska kamatna stopa podudara s kontrakcijom, a na kraju ciklusa visoka kamatna stopa s preobiljem industrijskog kapitala. Niska kamatna stopa koja prati »poboljšanje« pokazuje da je komercijalnom kreditu potreban bankarski kredit samo u maloj meri, pošto sam još стоји na sopstvenim nogama.

Sa ovim industrijskim ciklusom stvar stoji tako da se isti kružni put mora periodično reprodukovati kad je prvi podstrek jednom već dat.⁸ U stanju depresije proizvodnja se spušta ispod stupnja koji je dostigla u prethodnom ciklusu i za koji je sada tehnička baza data.

⁸ {Kao što sam već na drugom mestu pomenuo^{1*}, u ovome je od poslednje velike opšte krize nastao preokret. Akutni oblik periodičnog procesa s njegovim dosadašnjim desetogodišnjim ciklusom izgleda da je prešao u jedno više hronično, razvučenije smenjivanje relativno kratkog slabog poboljšanja posla s relativno dugom, neodlučujućom depresijom, smenjivanje koje se na različite in-

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 33/34.

U prosperitetu — srednjem periodu — ona se dalje razvija na ovoj bazi. U periodu prekomerne proizvodnje i špekulacije napinje ona proizvodne snage do krajnosti, izlazeći preko kapitalističkih granica procesa proizvodnje.

Po sebi je jasno da u periodu krize vlada oskudica platežnih sredstava. Konvertibilnost menica došla je namesto metamorfoze samih roba, a baš u takvo vreme utoliko više ukoliko deo poslovnih kuća radi samo na kredit. Neznalačko i naopako bankovno zakonodavstvo, kao ono od 1844 - 45, može ovu novčanu krizu otežati. Ali nema tog bankovnog zakonodavstva koje krizu može odstraniti.

Kad u jednom sistemu proizvodnje gde čitava povezanost procesa reprodukcije počiva na kreditu, kredit odjedared prestane, te važi samo plaćanje u gotovu, očigledno mora nastupiti kriza, silna navala za platežnim sredstvima. Stoga se na prvi pogled cela kriza predstavlja samo kao kreditna i novčana kriza. I doista se radi samo o pretvorljivosti menica u novac. Ali ove menice u većini predstavljaju stvarne kupovine i prodaje, čije uvećanje, koje daleko premašuje društvenu potrebu, u krajnjoj liniji leži u osnovi cele krize. Ali, pored ovoga, ogromna masa ovih menica predstavlja čisto prevarantske poslove, koji sad izlaze na videlo i rasprskavaju se; zatim, tuđim kapitalom vođene, ali propale špekulacije; napisletku, robne kapitale koji su izgubili vrednost ili se čak ne mogu ni prodati, ili povratke koji više nikad ne mogu biti ubrani. Naravno da celi veštački sistem nasilnog

dustrijske zemlje ne razdeljuje istovremeno. A možda se radi samo o produženju trajanja ciklusa. U detinjstvu svetske trgovine, 1815. do 1847, dadu se dokazati približno petogodišnji ciklusi^{1*}: od 1847. do 1867. ciklus je odlučno desetogodišnji; da li to znači da se nalazimo u pripremnom periodu nekog novog svetskog sloma nečuvene žestine? Štošta kao da upućuje na to. Od poslednje opšte krize od 1867. nastale su velike promene. Kolosalno širenje saobraćajnih sredstava — okeanski parobrodi, železnice, električni teleografi, Suecki kanal — tek je u stvari uspostavilo svetsko tržište. Uz bok Engleske, koja je ranije imala monopol industrije, stao je niz konkurenčkih industrijskih zemalja; u svima delovima sveta otvorene su ulaganju suvišnog evropskog kapitala beskrajno veće i raznolikije oblasti, tako da se on daleko više raspodeljuje, a lokalna prekomerna špekulacija lakše se savladajuje. Sve ovo odstranilo je ili jako oslabilo većinu starih ognjišta krize i prilika za stvaranje krize. Pored toga, na unutrašnjem tržištu konkurenčija se povlači ispred kartela i trustova, dok na spoljnom tržištu biva ograničavana zaštitnim carinama, kojima se osim Engleske ograju sve velike industrijske zemlje. Ali same ove zaštitne carine nisu ništa drugo do naoružanje za konačni opšti industrijski ratni pohod koji treba da odluči o vlasti nad svetskim tržištem. Tako svaki od onih elemenata koji teže da spreče ponavljanje starih kriza krije u sebi klicu daleko silnije buduće krize. — F. E.}

^{1*} U 1. izdanju: krize.

uvećanja procesa reprodukcije ne može biti izlečen time što će možda jedna banka, npr. Engleska banka, u svojoj hartiji dati svima varalicama kapital koji im nedostaje i sve obezvredene robe kupiti po njihovim starim nominalnim vrednostima. Uostalom, ovde se sve ispoljava naopako, pošto se u ovom papirnom svetu nigde ne pojavljuju realna cena i njeni realni momenti, već samo poluge, zvečeći novac, novčanice, menice, hartije od vrednosti. Ova se izvrnutost osobito ispoljava u centrima gde se zbija ceo novčani posao zemlje, kao što je London; celo zbivanje postaje neshvatljivo; to se u manjoj meri zapaža u centrima proizvodnje.

Inače, što se tiče preobilja industrijskog kapitala, koje izlazi na videlo u krizama, valja primetiti ovo: robni kapital po sebi je u isti mah novčani kapital, tj. određena suma vrednosti izražena u ceni robe. Kao upotrebljiva vrednost, on je određena količina određenih upotrebnih predmeta, a toga u momentu krize ima preobilno. Ali kao novčani kapital po sebi, kao potencijalni novčani kapital, on je podložan postojanoj ekspanziji i kontrakciji. Uoči krize i u njenom okviru, robni je kapital kontrahiran u svome svojstvu kao potencijalni novčani kapital. On predstavlja za svoga vlasnika i njegove poverioce (a takođe i kao jamstvo za menice i zajmove) manje novčanog kapitala nego u vreme kad je bio kupljen i kada su na njegovoj osnovici bili zaključeni eskontni i založni poslovi. Ako ovo treba da bude smisao tvrdnje da je novčani kapital neke zemlje smanjen u vreme stiske, onda je to identično s time da su cene roba pale. Uostalom, ovakav slom cena samo izravnava njihovu raniju naduvanost.

Prihodi neproizvodnih klasa i onih što žive od stalnog dohotka ostaju većim delom stacionarni za vreme naduvavanju cena, koje ide ruku pod ruku s preteranom proizvodnjom i preteranom špekulacijom. Otuda se njihova sposobnost potrošnje relativno smanjuje, a s time i njihova sposobnost da naknade onaj deo ukupne reprodukcije koji bi normalno morao ući u njihovu potrošnju. Njihova tražnja opada stvarno i onda kad nominalno ostaje ista.

U pogledu uvoza i izvoza valja pomenuti da se redom sve zemlje zapleću u krizu i da se onda pokazuje da su one sve, s malo izuzetaka, previše izvezle i uvezle, dakle da je *bilans plaćanja za sve njih negativan*, dakle da stvar doista nije u bilansu plaćanja. Na primer, Engleska pati od odliva zlata. Ona je preterano uvezla. Ali su u isto vreme sve ostale zemlje pretovarene engleskim robama. Dakle, i one su preterano uvezle, ili je u njih preterano uvezeno. (Svakako postoji razlika između zemlje koja izvozi na kredit i onih koje na kredit ne izvoze ili izvoze tek malo. Ali onda ove poslednje uvoze na kredit; a ovo se ne dešava samo onda ako se roba onamo šalje na konsignaciju.) Kriza može izbiti prvo u Engleskoj, u zemlji koja daje najviše a uzima najmanje kredita, zato što je njen bilans plaćanja, bilans prispeh plaćanja koji treba odmah likvidirati, za nju *negativan*, mada je opšti trgovinski bilans za nju *pozitivan*. Ovo poslednje objašnjava

se delom kreditom koji je ona dala, a delom masom kapitalâ koje je pozajmila inostranstvu, tako da joj pritiče jedna masa povrata u robama i preko pravih trgovinskih povrata. (Ali je kriza katkada izbijala prvo i u Americi, zemlji koja uzima najveći trgovinski i kapitalski kredit od Engleske.) Slom u Engleskoj, kome je odliv zlata uvod i pratnja, saldira bilans plaćanja Engleske, delom bankrotstvom njenih uvoznika (o ovome će biti reči niže), delom izbacivanjem jednog dela njenog robnog kapitala u inostranstvo po jevtinim cenama, delom prodajom stranih hartija od vrednosti, kupovanjem engleskih itd. Sad dolazi red na neku drugu zemlju. Bilans plaćanja bio je momentano za nju pozitivan, ali sada je kriza uništila ili bar skratila rok koji u normalnim vremenima postoji između bilansa plaćanja i trgovinskog bilansa; sva plaćanja treba da se izvrše odjednom. Sada se ovde ponavlja ista stvar. Sad Engleska ima priliv zlata, ona druga zemlja odliv zlata. Što se u jednoj zemlji ispoljava kao prevelik uvoz, u drugoj se ispoljava kao prevelik izvoz, i obrnuto. Ali je u svima zemljama bilo prevelikog uvoza i prevelikog izvoza (ovde mi ne govorimo o nerodicama itd., već o opštoj krizi); tj. preterane proizvodnje, podsticane kreditom i opštim naduvavanjem cena koje ga prati.

Godine 1857. izbila je kriza u Sjedinjenim Državama. Nasta odliv zlata iz Engleske u Ameriku. Ali čim je naduvanost u Americi prsnula, nastala je kriza u Engleskoj i odliv zlata iz Amerike u Englesku. Isto tako i između Engleske i Kontinenta. U vremenima opšte krize bilans plaćanja je negativan za svaku naciju, bar za svaku trgovinski razvijenu naciju ali uvek kod jedne posle druge, kao u nekoj paljbi po vodovima, čim na nju dođe red da plati; a kriza kad jednom izbije, recimo u Engleskoj, sabija niz ovih rokova u jedan sasvim kratak period. Onda se pokazuje da su sve ove nacije istovremeno preterano izvozile (dakle preterano proizvodile) i preterano uvozile (dakle preterano trgovale), da su u svima cene bile naduvane, a kredit prenapet. I kod svih nastupa isti slom. Pojava odliva zlata dolazi onda redom kod svih, i upravo svojom opštošću pokazuje 1. da je odliv zlata samo fenomen krize, a ne njen razlog; 2. da red po kome on nastupa kod različitih nacija samo pokazuje kad je na njih došao red da zaključe svoj račun s bogom, kad je kod njih nastupio termin krize i kada kod njih izbijaju njeni latentni elementi.

Za engleske ekonomiske pisce karakteristično je — a od 1830. g. svia se pomena vredna ekonomска literatura poglavito svodi na literaturu o currency^{1*}, kreditu, krizama — da oni izvoz plemenitog metala, uprkos obrtu meničnih tečajeva, u vremenima krize posmatraju samo sa stanovišta Engleske, kao čisto nacionalni fenomen, odlučno zatvarajući oči pred činjenicom da kad njihova banka u doba krize podigne kamatnu stopu, sve druge evropske banke čine to isto, i da kad danas

^{1*} prometnom sredstvu

kod njih jekne kuknjava zbog odliva zlata, ona sutra odjekuje u Americi, a prekosutra u Nemačkoj i Francuskoj.

Godine 1847.

»morala je Engleska odgovoriti svojim tekućim obavezama« (veoma velikim delom za žito) »Na nesreću, odgovoreno im je velikim delom bankrotstvima.« (Bogata Engleska omogućila je sebi odušak bankrotstvom naspram Kontinenta i Amerike.) »Ali ukoliko nisu likvidirane pomoću bankrotstva, odgovoreno im je izvozom plemenitih metala.« (»Report of Committee on Bank Acts«, 1857.)

Ukoliko se, dakle, kriza u Engleskoj zaoštrava bankovnim zakonodavstvom, ovo je zakonodavstvo sredstvo da bi se u vreme gladi prevarile nacije koje izvoze žito, prvo za njihovo žito, a onda za novac za njihovo žito. Prema tome je zabrana izvoza žita u takvim vremenima, za zemlje koje i same više ili manje pate od skupoće, veoma racionalno sredstvo protiv tog plana Engleske banke »da pomoći bankrotstava odgovori obavezama« za uvoz žita. Onda je mnogo bolje da proizvođači žita i špekulanti izgube jedan deo svog profita u korist svoje zemlje nego da svoj kapital izgube u korist Engleske.

Iz rečenoga izlazi da robni kapital u krizi i uopšte u poslovnim zastojima u velikoj meri gubi svoju osobinu da predstavlja potencijalni novčani kapital. Isto važi i o fiktivnom kapitalu, kamatonosnim hartijama, ukoliko ove same cirkulišu na berzi kao novčani kapitali. Kad raste kamata, pada njihova cena. Ona pada zatim zbog opšte oskudice kredita, koja prisiljava njihove imaoce da ih u masama prodaju na tržištu da bi došli do novaca. Naposletku, ona pada kod akcija, delom usled opadanja dohodaka na koje one jesu uputnice, delom usled prevarantskog karaktera preduzećâ koja dosta često predstavljaju. Ovaj fiktivni novčani kapital u krizama je ogromno umanjen, a s time i moć njegovih sopstvenika da na njega podignu novac na tržištu. Međutim, smanjenje novčanih imena ovih hartija od vrednosti na kursnoj listi nema nikakve veze sa stvarnim kapitalom koji one predstavljaju, ali naprotiv ima veoma mnogo veze s platežnom sposobnošću njegovih sopstvenika.

GLAVA TRIDESET PRVA

Novčani kapital i stvarni kapital · II

(Nastavak)

Mi još nikako nismo isterali na čistinu pitanje u kojoj meri se akumulacija kapitala u obliku pozajmljivog novčanog kapitala podudara sa stvarnom akumulacijom, proširenjem procesa reprodukcije.

Pretvaranje novca u pozajmljivi novčani kapital mnogo je jednostavnija pri povest nego pretvaranje novca u proizvodni kapital. Ali tu moramo razlikovati dve stvari:

1. golo pretvaranje novca u zajmovni kapital;
2. pretvaranje kapitala ili dohotka u novac koji se pretvara u zajmovni kapital.

Jedino poslednja tačka može u sebi uključivati pozitivnu akumulaciju zajmovnog kapitala povezanu sa stvarnom akumulacijom industrijskog kapitala.

1. Pretvaranje novca u zajmovni kapital

Videli smo već da može doći do takve nagomilanosti, preobilnosti zajmovnog kapitala, koja s proizvodnom akumulacijom ima samo tu vezu što stoji u obrnutoj сразмери prema njoj. Ovo se događa u dvema fazama industrijskog ciklusa, naime prvo, u vreme kad je industrijski kapital kontrahovan i u obliku proizvodnog i u obliku robnog kapitala, dakle u početku ciklusa posle krize; a drugo, u vreme kad počinje poboljšavanje, ali se komercijalni kredit još malo obraća bankovnom kreditu. U prvom slučaju ispoljava se novčani kapital, koji je ranije bio primenjivan u proizvodnji i trgovini, kao nezaposlen zajmovni kapital; u drugom slučaju on se sve više primenjuje, ali po veoma niskoj kamatnoj stopi, jer sada industrijski i komercijalni kapitalista propisuju uslove novčanom kapitalisti. Obilnost zajmovnog kapitala izražava u prvom slučaju stagnaciju industrijskog kapitala, a u drugome relativnu nezavisnost komercijalnog kredita od bankovnoga, koja počiva na likvidnosti povratak, kratkim kreditnim rokovima i pretežnom radu sopstvenim kapitalom. Špekulanti koji računaju

na tuđ kreditni kapital još nisu stupili na bojno polje; ljudi koji rade sopstvenim kapitalom još su daleko od približno čistih kreditnih operacija. U prvoj fazi, obilnost zajmovnog kapitala prava je suprotnost izrazu stvarne akumulacije. U drugoj se fazi ona podudara sa obnovljenom ekspanzijom procesa reprodukcije, prati je, ali nije njen uzrok. Obilje zajmovnog kapitala već opada, još je samo relativno u odnosu prema tražnji. Ovo u obadva slučaja potpomaže uvećanje stvarnog procesa akumulacije, jer niska kamata, koja se u prvom slučaju podudara s niskim cenama, a u drugom s lagano rastućim cenama, uvećava onaj deo profita koji se pretvara u preduzetničku dobit. Ovo se još više događa kod dizanja kamate na njenu prosečnu visinu za vreme visokog stanja perioda prosperiteta, kada je ona, doduše, uvećana, ali ne srazmerno profitu.

S druge strane videli da može bez ikakve stvarne akumulacije doći do akumulacije zajmovnog kapitala putem čisto tehničkih sredstava, kao širenjem i koncentracijom bankarstva, uštedom prometne rezerve ili i rezervnih fondova platežnih sredstava privatnih lica, koji se time uvek za kratko vreme pretvaraju u zajmovni kapital. Mada ovaj zajmovni kapital, koji se stoga naziva i lebdeći kapital (floating capital), zadržava oblik zajmovnog kapitala uvek samo za kratke periode (kao što se i eskont vrši samo za kratke periode), on stalno pritiče i otiče. Ako ga jedan povuče, drugi ga donese. Tako masa pozajmljivog novčanog kapitala (ovde uopšte ne govorimo o zajmovima na više godina, već samo o kratkoročnim zajmovima na menice i depo) uistinu raste sasvim nezavisno od stvarne akumulacije.

B. C., 1857. Pitanje 501. »Šta razumete pod floating capital?« (G. Weguelin, guverner Engleske banke:) »To je kapital upotrebljiv za novčane zajmove na kratko vreme... (502) novčanice Engleske banke... provincijskih banaka, i iznos u zemlji postojećeg novca. {Pitanje:} »Po dokazima koji se nalaze pred odborom ne izgleda da, kad pod floating capital razumete aktivni opticaj« {naime novčanicâ Engleske banke}, »u ovom aktivnom opticaju dolazi do bilo kakvog vrlo znatnog kolebanja?« (Ali je vrlo velika razlika ko preduima aktivni opticaj, da li pozajmljivač novca ili sam reproduktivni kapitalista. — Weguelinov odgovor:) »Ja u floating capital uključujem rezerve bankara, a u njima je kolebanje znatno.«

To jest, prema tome, znatno kolebanje postoji u onom delu depozitâ koji bankari nisu opet pozajmili, nego koji figuriše kao njihova rezerva, a velikim delom i kao rezerva Engleske banke, kod koje su deponovani. Naposletku kaže isti gospodin: floating capital jeste — bullion, tj. poluge i zvečeći novac. (503.) Uopšte je zadvljujuće kako u ovom kreditnom žargonu novčanog tržišta sve kategorije političke ekonomije dobijaju neki drugi smisao i drugi oblik. Tamo je floating capital izraz za circulating capital^{1*}, što je, naravno, nešto sasvim

^{1*} opticajni kapital

drugo, a money^{1*} je capital, i bullion je capital, i banknote su circulation^{2*}, i kapital je a commodity^{3*}, i dugovi su commodities i fixed capital^{4*} je novac plasiran u hartije koje se teško prodaju!

»Londonske akcionarske banke... uvećale su svoje depozite od 8 850 774 £ u 1847. na 43 100 724 £ u 1857.... Po dokumentima i iskazima koji su podneti odboru može se zaključiti da se od ovog ogromnog iznosa veliki deo dovodi iz izvorâ koji ranije nisu bili upotrebljivi za ovu svrhu; i da se navika da se kod bankara otvori račun i deponuje novac proširila na mnogobrojne izvore koji ranije nisu bili upotrebljivi za ovu svrhu; i da se navika da se kod bankara otvori račun i deponuje novac proširila na mnoge klase koje ranije nisu na ovaj način plasirale svoj kapital (!). G. Rodwell, predsednik Udruženja provincijskih privatnih banaka« {za razliku od akcionarskih banaka}« i delegiran od njega da daje iskaze pred odborom, navodi da se u okolini Ipsviča u poslednje vreme ova navika za četiri puta uvećala među zakupcima i sitnim trgovcima onoga kraja; da gotovo svi zakupci, čak i oni koji plaćaju samo 50 £ godišnje zakupnine, sada drže depozite kod banaka. Naravno da masa ovih depozita nalazi svoj put u poslovnu primenu i gravitira osobito prema Londonu, centru komercijalne delatnosti, gde u prvom redu nalazi primenu u meničnom eskontu i u drugim predujmovima klijentima londonskih bankara. Ali jedan veliki deo, za koji sami bankari nemaju neposredne tražnje, ide u ruke bill-brokers-a, koji za nj daju bankarima trgovinske menice koje su oni za lica u provinciji ili Londonu već jednom eskontovali.« (B. C. 1858, str. [V, stav br.] 8.)

Dajući predujmove bill-broker-u na menice koje je ovaj već jedanput eskontovao, bankar ih stvarno reeskontuje još jedanput; u stvari je, pak, vrlo mnoge od tih menica reeskontovao već bill-broker, a istim novcem kojim bankar reeskontuje menice bill-broker-a vrši ovaj reeskont drugih menica. Evo čemu to vodi:

»Stvoren su mnogobrojni fiktivni krediti pomoću akomodacijskih menica i blanko-kredita, što je bilo veoma olakšano postupkom provincijskih akcionarskih banaka, koje su ovakve menice eskontovale, a onda ih reeskontovale kod bill-brokers-a na londonskom tržištu, i to samo na bazi bančinog kredita, bez obzira na ostali kvalitet menica.« (Isto [str. XXI, stav br. 54].)

O ovom reeskontovanju i o tome kako ovo čisto tehničko uvećanje pozajmljivog novčanog kapitala ide naruku kreditnim prevarama, zanimljivo je sledeće mesto iz časopisa »Economist«:

»U toku mnogo godina akumulisao se kapital« (naime pozajmljivi novčani kapital) »u nekim oblastima zemlje brže no što se mogao primenjivati, dok su u drugima brže rasla sredstva za njegovo ulaganje no sam kapital. Dok tako bankari u zemljoradničkim srezovima nisu našli prilike da svoje depozite s profitom i sigurno ulože u svom sopstvenom kraju, imali su bankari u industrijskim srezovima

^{1*} novac — ^{2*} prometno sredstvo — ^{3*} roba — ^{4*} stalni kapital

vima i trgovinskim gradovima više tražnje za kapitalom no što su oni mogli dati. Dejstvo ovih različitih položaja u različitim srezovima dovelo je poslednjih godina do postanka i vanredno brzog rasprostranjenja jedne nove klase kuća koje se zanimaju raspodelom kapitala, i koje su, mada ih obično nazivaju bill-brokers, u stvari bankari u najvećem razmeru. Posao ovih kuća jeste da za određeno ugovorene periode i određeno ugovorene kamate preuzimaju višak kapitala od banaka srezova gde nije mogao biti upotrebljen, kao god i privremeno neiskoriščavana sredstva akcionarskih društava i velikih trgovačkih kuća, i da taj novac preduimaju po višoj kamatnoj stopi bankama u onim srezovima gde je za kapitalom veća tražnja; po pravilu putem reeskontovanja menica svojih klijenata... Tako je Lombard-Strit postao veliki centar gde se vrši prenos neiskoriščavanog kapitala s jednog dela zemlje u kome ne može korisno da se primeni u drugi gde za njim postoji tražnja; i to kako za različne delove zemlje tako i za individue u sličnom položaju. Ovi su poslovi u početku bili ograničeni skoro isključivo na uzajmljivanje i pozajmljivanje na zalogu po pravilima bankarstva. Ali srazmerno brzom porastu kapitala u zemlji i sve većem njegovom ekonomisanju putem osnivanja banaka, postali su kapitali na raspolaganju ovih eskontnih kuća tako veliki da su one prešle na to da daju predujmove, prvo na dock warrants (stovarišni listovi na robe u dokovima), a onda i na tovarne listove koji su predstavljali proizvode koji još nisu ni prispešili, mada su ponekad, ako ne i redovno, već bile za njih vučene menice na robnog senzala. Ova praksa uskoro je izmenila celi karakter engleskog poslovanja. Olakšice koje je ovako pružao Lombard-Strit dale su robnim senzalima u Minsing-Lejnu^[67] veoma pojačan položaj; ovi su opet sa svoje strane pružali svu prednost trgovcima uvoznicima, a ovi su u tolikoj meri to koristili da je, dok bi 25 godina ranije uzimanje kredita na svoje utovarne listove, pa čak i na svoje dock warrants, upropastilo kredit trgovca, poslednjih godina ova praksa postala toliko opšta da se može smatrati pravilom, a ne više, kao pre 25 godina, retkim izuzetkom. Štaviše, ovaj sistem je bio toliko proširen da su u Lombard-Stritu uzimane velike sume na menice vučene na još *zelenu* žetvu dalekih kolonija. Posledica ovakvih olakšica bila je da su trgovci uvoznici proširili svoje spoljašnje poslove i vezali svoj lebdeći (floating) kapital, kojim su dotle vodili svoj posao, u najgoru od svih investicija, u kolonijalne plantaže, koje su mogli slabo ili i никако kontrolisati. Tako vidimo direktno veriženje kredita. Kapital zemlje koji se sabira u našim zemljoradničkim srezovima polaže se u malim sumama u vidu depozita kod seoskih banaka i centralizuje radi primene u Lombard-Stritu. A iskorisćen je prvo za proširenje poslova u našim rudarskim i industrijskim srezovima pomoću reeskontovanja menica tamošnjim bankama, a zatim i pružanjem većih olakšica uvoznicima stranih proizvoda putem predujmova na dock warrants i tovarne listove, čime je „legitimni“ trgovački kapital onih kuća koje rade inostrani i kolonijalni posao bio oslobođen i onda mogao da se upotrebi na najgore vrste ulaganja u prekomorske plantaže.« (»Economist«, 1847, str. 1334.)

Ovo je to »lepo« prepletanje kreditâ. Seoski depozitar uobražava da je deponovao samo kod svog bankara, i zatim još uobražava da ako bankar daje zajmove, da ih daje samo privatnicima koje poznaje. On ni izdaleka ne sluti da ovaj bankar stavљa njegov depozit na raspolaganje

kakvom londonskom bill-broker-u, nad čijim operacijama oni obojica nemaju nikakve kontrole.

Kako veliki javni poslovi, npr. građenje železnica, mogu trenutno uvećati zajmovni kapital time što uplaćene sume mogu do svoje stvarne primene uvek neko vreme ostati raspoložive u rukama banaka, već smo videli.

Masa zajmovnog kapitala se, uostalom, potpuno razlikuje od količine opticaja. Pod količinom opticaja razumemo ovde sumu svih novčanica koje se u nekoj zemlji nalaze i u njoj optiču, i sveg zvečećeg novca, uključivo s polugama plemenitog metala. Jedan deo ove količine čini rezervu banaka, čija se veličina stalno menja.

»Na dan 12. novembra 1857« (to je dan na koji je suspendovan Bankovni zakon od 1844) »iznosila je ukupna rezerva Engleske banke, sa svim njenim filijalama, samo 580 751 £; u isto vreme iznosila je suma depozita $22\frac{1}{2}$ miliona £, od čega je blizu $6\frac{1}{2}$ miliona pripadalo londonskim bankarima.« (B. A., 1858, str. LVII.)

Variranja kamatne stope (ne uzimajući u obzir varijacije koje nastupaju u dužim periodima ili razlike kamatne stope u raznim zemljama; prve su uslovljene varijacijama u opštoj profitnoj stopi, druge diferencijama u profitnim stopama i u razvitu kredita) zavise od ponude zajmovnog kapitala (uzev kao jednake sve druge okolnosti, stanje poverenja itd.), tj. kapitala koji se pozajmljuje u obliku novca, zvečećeg novca i novčanica, za razliku od industrijskog kapitala, koji kao takav, u robnom obliku, putem komercijalnog kredita, pozajmili su među sobom samo reproduktivni agenti.

Pa ipak je masa ovog pozajmljivog novčanog kapitala različita i nezavisna od mase novca u opticaju.

Ako bi se 20 £ pozajmilo npr. pet puta na dan, bio bi pozajmljen novčani kapital od 100 £, a ovo bi u isti mah uključivalo i to da bi ovih 20 £ pored toga bar četiri puta funkcionalo kao kupovno ili platežno sredstvo; jer kad ne bi bilo posredništva kupovanja i plaćanja, tako da ne bi bar četiri puta predstavljeni preobraženi oblik kapitala (robu, uključiv u nju i radnu snagu), oni ne bi konstituisali kapital od 100 £, već samo pet potraživanja po 20 £.

U zemljama razvijenog kredita možemo uzeti da sav novčani kapital koji je raspoloživ za pozajmljivanje postoji u obliku depozita kod banaka i pozajmljivača novca. Ovo važi bar za posao potpuno. Osim toga se u vremenima dobrih poslova, pre no što se razmahne prava špekulacija, kod lakog kredita i rastućeg poverenja najveći deo opticajnih funkcija obavlja jednostavnim prenosom kredita, bez intervencije metalnog ili papirnog novca.

Prosta mogućnost velikih suma depozita, uz relativno malenu količinu prometnih sredstava, zavisi jedino:

1. od broja kupovina i plaćanja koje izvrši isti komad novca;
 2. od broja njegovih vraćanja u banke u obliku depozita, tako da se njegova ponovljena funkcija kao kupovnog i platežnog sredstva vrši posredstvom njegovog obnovljenog pretvaranja u depozit. Na primer, neki maloprodavac deponuje kod bankara nedeljno 100 £ u novcu; bankar isplaćuje tim novcem jedan deo fabrikantovog depozita; ovaj ga isplaćuje radnicima; ovi njime plaćaju kod maloprodavca, koji ga ponovo deponuje kod banke. Prema tome je onih 100 £ koje je depo-novao maloprodavac poslužilo, prvo, da se isplati jedan fabrikantov depozit, zatim, da se isplate radnici, treće, da se plati samom maloprodavcu, četvrto, da se jedan dalji deo novčanog kapitala istog maloprodavca deponuje; jer bi na kraju 20 nedelja, kad i sam ne bi morao da diže taj novac iz depozita, on sa istih 100 £ deponovao kod bankara 2000 £.

Do koje je mene ovaj novčani kapital nezaposlen pokazuje se jedino u odlivu i prilivu bankovnih rezervnih fondova. Otuda g. Wengelin, 1857. g. guverner Engleske banke, zaključuje da je zlato u Engleskoj banci »jedini« rezervni kapital:

1258. »Po mome shvatanju, eskontnu stopu faktično određuje iznos nezaposlenog kapitala koji se nalazi u zemlji. Iznos nezaposlenog kapitala predstavljen je rezervom Engleske banke, koja je faktično zlatna rezerva. Zato, dakle, kad zlato otiče, to smanjuje iznos nezaposlenog kapitala u zemlji, pa se zbog toga penje vrednost preostalog dela.« — 1364. [Newmarch:] »Zlatna rezerva Engleske banke uistinu je centralna rezerva ili gotovo blago na čijoj se osnovici vrši sav posao zemlje... Na ovo blago, ili na ovaj rezervoar, pada uvek dejstvo inostranih meničnih kurseva.« (»Report on Bank Acts«, 1857.)

Merilo akumulacije stvarnog, tj. proizvodnog i robnog kapitala daje statistika izvoza i uvoza. A tu se uvek pokazuje da se za razvojni period engleske industrije (1815-1870), koji se kreće u desetogodišnjim ciklusima, maksimum iz poslednjeg perioda prosperiteta prekrize uvek ponovo pojavljuje kao minimum narednog perioda prosperiteta, da bi se onda popeo do daleko višeg novog maksimuma.

Stvarna ili deklarisana vrednost izvezenih proizvoda Velike Britanije i Irske u godini prosperiteta 1824. bila je 40 396 300 £. Onda s krizom od 1825. pada iznos izvoza ispod ove sume i koleba se između 35 i 39 miliona godišnje. S vraćanjem prosperiteta 1834. diže se iznad najvišeg ranijeg nivoa na 41 649 191 £, i dostiže 1836. novi maksimum od 53 368 571 £. U 1837. pada opet na 42 miliona, tako da novi minimum već stoji više od starog maksimuma, i onda se koleba između 50 i 53 miliona. Povratak prosperiteta podiže iznos izvoza 1844. na 58^{1/2} miliona, što opet daleko premaša maksimum od 1836. Godine 1845. dostiže 60 111 082 £; onda 1846. pada na preko 57 miliona, 1847. na skoro 59 miliona, 1848. na skoro 53 miliona, penje se 1849.

na $63\frac{1}{2}$ miliona, 1853. skoro 99 miliona, 1854. 97 miliona, 1855. $94\frac{1}{2}$ miliona, 1856. skoro 116 miliona, a maksimum dostiže 1857. sa 122 miliona. 1858. pada na 116 miliona, ali se već 1859. penje na 130 miliona, 1860. skoro 136 miliona, 1861. samo 125 miliona (ovde je opet novi minimum viši od ranijeg maksimuma), 1863. $146\frac{1}{2}$ miliona.

Isto bi se, naravno, moglo dokazati i za uvoz koji pokazuje proširenje tržišta; ovde imamo posla samo s razmerom proizvodnje. {Po sebi se razume da ovo važi za Englesku samo za period faktičnog industrijskog monopolija; a uopšte važi za sve zemlje s modernom krupnom industrijom dokle god se svetsko tržište još proširuje. — F. E.}

2. Pretvaranje kapitala ili dohotka u novac koji se pretvara u zajmovni kapital

Mi ovde razmatramo akumulaciju novčanog kapitala ukoliko ona nije izraz ili nekog zastoja u tečenju komercijalnog kredita, ili pak ekonomisanja bilo stvarno prometanog sredstva bilo rezervnog kapitala agenata zaposlenih u reprodukciji.

Osim ova dva slučaja može akumulacija novčanog kapitala nastati izvanrednim prilivom zlata, kao 1852. i 1853. usled novih australijskih i kalifornijskih zlatnih rudnika. Ovakvo je zlato deponovano kod Engleske banke. Depozitari su na nj uzimali note koje više nisu deponovali direktno kod bankara. Ovim je opticajno sredstvo izvanredno uvećano. (Weguelinov iskaz, »Bank Committee«, 1857, br. 1329.) Banka je gledala da ove depozite iskoristi sniženjem eskonta na 2%. Za šest meseci u 1853. porasla je masa zlata, nagomilana u Banci, na 22—23 miliona.

Po sebi se razume da se akumulacija svih kapitalista koji pozajmljuju novac vrši uvek neposredno u novčanom obliku, dok smo videli da se stvarna akumulacija industrijskih kapitalista po pravilu vrši uvećavanjem elemenata samog reproduktivnog kapitala. Razvitak kreditnog sistema i ogromna koncentracija zajmodavačkog posla u rukama velikih banaka moraju, dakle, već sami po sebi ubrzati akumulaciju pozajmljivog kapitala kao oblik različit od stvarne akumulacije. Otuda je ovaj brzi razvitak zajmovnog kapitala rezultat stvarne akumulacije, jer je posledica razvijanja procesa reprodukcije, a profit, koji sačinjava akumulacioni izvor ovih novčanih kapitalista, samo je odbitak od viška vrednosti koji reproduktivni kapitalisti isteruju (ujedno i prisvajanje jednog dela kamate od *tudih* ušteda). Zajmovni kapital se akumuliše u isto vreme na račun industrijskih i komercijalnih kapitalista. Videli smo kako u nepovoljnim fazama industrijskog ciklusa kamatna stopa može da se popne tako visoko da za neko vreme sasvim proguta profit pojedinih poslovnih grana čiji je položaj naročito nepovoljan. Istovremeno padaju cene državnih efekata i drugih hartija od vrednosti. To je momenat u kome novčarski kapitalisti u masi kupuju ove obez-

vredene papire, koji se uskoro u kasnijim fazama opet dižu na svoju normalnu visinu i iznad nje. Tada se bacaju na tržište i tako prisvaja jedan deo novčanog kapitala publike. Onaj deo koji se ne proda odbacuje više kamate, jer je kupljen ispod cene. Ali novčarski kapitalisti pretvaraju svaki profit koji naprave, i koji ponovo pretvore u kapital, u prvom redu u pozajmljivi novčani kapital. Prema tome, akumulacija ovog poslednjeg, kao različita od stvarne akumulacije, mada je njen potomak, već nastupa, ako posmatramo samo novčarske kapitaliste, bankare itd., kao akumulacija ove posebne klase kapitalista. I ona mora rasti sa svakim širenjem kreditnog sistema, kao što ovaj prati stvarno uvećanje procesa reprodukcije.

Ako kamatna stopa stoji nisko, onda ovo obezvređenje novčanog kapitala poglavito pada na depozitare, a ne na banke. Pre razvjeta akcionarskih banaka ležalo je u Engleskoj $\frac{3}{4}$ svih depozita kod banaka neukamaćeno. Gde se sad na njih plaća kamata, iznosi ona bar 1% manje od dnevne kamatne stope.

Što se tiče novčane akumulacije ostalih klasa kapitalista, mi ostavljamo po strani onaj deo koji se ulaže u kamatonosne hartije i u ovome obliku akumuliše. Mi razmatramo samo onaj deo koji se na tržište baca kao pozajmljivi novčani kapital.

Tu imamo, prvo, onaj deo profita koji se ne izdaje kao dohodak nego se određuje za akumulaciju, ali za koji industrijski kapitalisti u prvi mah nemaju primene u svom sopstvenom preduzeću. Ovaj profit neposredno postoji u robnom kapitalu, od čije vrednosti on sačinjava jedan deo, i s njime se realizuje u novac. Ako se on sad (zasad ne uzimamo u obzir trgovca, o kome ćemo govoriti posebno) ne pretvori natrag u elemente proizvodnje robног kapitala, mora neko vreme proboraviti u obliku novca. Ova masa uvećava se s masom samog kapitala, čak i kad profitna stopa opada. Deo koji treba da se izda kao dohodak troši se malo-pomalo, ali u međuvremenu sačinjava kao depozit kod bankara zajmovni kapital. Dakle, i sam porast dela profita koji se troši kao dohodak izražava se u postepenoj, stalno ponavljanoj akumulaciji zajmovnog kapitala. A isto tako i onaj drugi deo koji je određen za akumulaciju. Prema tome, s razvitkom kredita i njegove organizacije, samo uvećavanje dohotka, tj. potrošnje industrijskih i trgovackih kapitalista, izražava se kao akumulacija zajmovnog kapitala. A ovo važi za sve dohotke ukoliko se malo-pomalo troše, dakle za zemljišnu rentu, najamninu u njenim višim oblicima, prihode neproizvodnih klasa itd. Svi oni uzimaju za neko vreme oblik novčanog dohotka, te su stoga pretvorljivi u depozite, a time i u zajmovni kapital. Za svaki dohodak, bio on određen za potrošnju ili za akumulaciju, čim postoji ma u kakvom novčanom obliku, važi da je on deo vrednosti robног kapitala, pretvoren u novac, a stoga izraz i rezultat stvarne akumulacije, ali nije sam proizvodni kapital. Ako je neki prelac razmenio svoju pređu za pamuk, a onaj deo koji čini dohodak razmenio za novac, onda je stvarna egzistencija njegovog

industrijskog kapitala pređa koja je prešla u ruke tkača ili možda i privatnog potrošača, i ta pređa je — bilo za reprodukciju bilo za potrošnju — egzistencija kako kapital-vrednosti tako i viška vrednosti koji se u njoj nalazi. Veličina viška vrednosti pretvorenog u novac zavisi od veličine viška vrednosti koji se krije u predi. Ali čim se pretvori u novac, ovaj je novac samo vrednosna egzistencija ovog viška vrednosti. A kao takav, on postaje momentom zajmovnog kapitala. Za ovo je dovoljno jedino to da se pretvori u depozit, ako ga već sam njegov vlasnik nije dao na zajam. A da bi se ponovo pretvorio u proizvodni kapital, mora, naprotiv, već dostići neku određenu minimalnu granicu.

GLAVA TRIDESET DRUGA

Novčani kapital i stvarni kapital · III
(Kraj)

Masa novca koja se ovako ima ponovo pretvoriti u kapital rezultat je masovnog procesa reprodukcije, ali posmatrana za sebe, kao pozajmljivi novčani kapital, ona sama nije masa reproduktivnog kapitala.

U onom što smo dosad izložili najvažnije je to da se uvećanje onog dela dohotka koji je određen za potrošnju (pri čemu radnika ne uzimamo u obzir, jer je njegov dohodak=promenljivom kapitalu) predstavlja u prvom redu kao akumulacija novčanog kapitala. U akumulaciju novčanog kapitala ulazi, dakle, jedan momenat bitno različit od stvarne akumulacije industrijskog kapitala; jer za potrošnju određeni deo godišnjeg proizvoda ni na koji način ne postaje kapital. Jedan njegov deo *naknaduje* kapital, tj. postojani kapital proizvođača sredstava potrošnje, ali, ukoliko se stvarno pretvara u kapital, on postoji u naturalnom obliku dohotka proizvođača tog postojanog kapitala. Isti novac koji predstavlja dohodak, koji služi kao prost posrednik potrošnje, redovno se za neko vreme pretvara u pozajmljivi novčani kapital. Ukoliko ovaj novac predstavlja najamninu, on je u isti mah novčani oblik promenljivog kapitala; a ukoliko naknaduje postojani kapital proizvođača sredstava potrošnje, on je novčani oblik koji njihov postojani kapital, momentano uzima, i služi za kupovinu prirodnih elemenata njihovog postojanog kapitala koji treba da naknade. On ni u jednom ni u drugom obliku ne izražava akumulaciju po sebi, mada njegova masa raste sa obimom procesa reprodukcije. Ali on neko vreme vrši funkciju pozajmljivog novca, dakle novčanog kapitala. Sa te strane, dakle, mora akumulacija novčanog kapitala uvek odražavati veću akumulaciju kapitala nego što stvarno postoji, jer se uvećanje individualne potrošnje, zato što je novac njegov posrednik, ispoljava kao akumulacija novčanog kapitala, jer ona pruža novčani oblik za stvarnu akumulaciju, za novac koji otvara nove plasmane kapitala.

Akumulacija pozajmljivog novčanog kapitala izražava, dakle, jednim delom samo činjenicu da sav novac u koji se industrijski kapital pretvori u procesu svoga kruženja ne uzima oblik novca koji reproduktivci *predužmaju*, nego novca koji *uzajmaju*; tako da se predujam

novca koji se mora vršiti u procesu reprodukcije stvarno ispoljava kao predujam uzajmljenog novca. Doista, na bazi trgovinskog kredita jedan pozajmljuje drugom novac koji mu treba u procesu reprodukcije. Ali to sad uzima takav oblik da bankar kome novac pozajmi jedan deo reproduktivaca, taj novac pozajmljuje drugome delu reproduktivaca, pri čemu se bankar onda pojavljuje kao izvor blagoslova; a da u isti mah raspolaganje ovim kapitalom potpuno dospeva u ruke bankarâ kao posrednikâ.

Sad valja navesti još nekoliko osobitih oblika akumulacije novčanog kapitala. Kapital se oslobođa, npr. padom cene elemenata proizvodnje, sirovina itd. Ako industrijalac ne može neposredno da uveća svoj proces reprodukcije, biće jedan deo njegovog novčanog kapitala istisnut iz kruženja kao suvišan i pretvoriće se u pozajmljivi novčani kapital. A drugo, kapital se oslobođa u novčanom obliku, osobito kod trgovca, čim nastupe prekidi u poslu. Ako je trgovac posvršavao niz poslova, pa usled ovakvih prekida novi niz može tek kasnije početi, onda ostvareni novac predstavlja za njega samo blago, suvišni kapital. Ali to u isti mah neposredno predstavlja akumulaciju pozajmljivog novčanog kapitala. U prvom slučaju, akumulacija novčanog kapitala izražava ponavljanje procesa reprodukcije pod povoljnijim okolnostima, stvarno oslobođenje jednog dela ranije vezanog kapitala, dakle sposobljenje da se proces reprodukcije uveća istim novčanim sredstvima. U drugom slučaju imamo, naprotiv, prosto prekid toka transakcija. Ali se u oba slučaja novac pretvara u pozajmljivi novčani kapital, predstavlja njegovu akumulaciju, podjednako utiče na novčano tržište i kamatnu stopu, mada ovde izražava pomaganje, a tamo kočenje stvarnog procesa akumulacije. Najzad, dolazi do akumulacije pozajmljivog novčanog kapitala dejstvom onih ljudi koji su svoje ovčice uterali u tor i koji se povlače iz reprodukcije. Što je više profita bilo napravljeno u toku industrijskog ciklusa, to je veći njihov broj. Ovde akumulacija pozajmljivog novčanog kapitala izražava, s jedne strane, stvarnu akumulaciju (u njenom relativnom obimu); s druge strane, samo obim pretvaranja industrijskih kapitalista u čisto novčane kapitaliste.

Što se tiče drugoga dela profita, koji nije određen da se utroši kao dohodak, on se pretvara u novčani kapital samo ako se ne može neposredno upotrebiti za proširenje posla u oblasti proizvodnje u kojoj je postignut. Ovo može nastati iz dva razloga. Ili zato što je ova oblast zasićena kapitalom. Ili zato što akumulacija, da bi mogla funkcionišati kao kapital, mora prvo da dostigne izvestan obim prema tome kakve su dimenzije ulaganja novog kapitala u ovom određenom poslu. Ona se, dakle, prvo pretvara u pozajmljivi novčani kapital i služi za proširenje proizvodnje u drugim oblastima. Pod pretpostavkom da sve druge okolnosti ostanu jednake, zavisiće masa profita, određenog da se ponovo pretvori u kapital, od mase postignutog profita, a otuda od proširenja samog procesa reprodukcije. Ako pak ova

nova akumulacija nađe u primeni na teškoće, na nedostatak oblasti ulaganja, ako se, dakle, desi prepunjenost grana proizvodnje i preterana ponuda zajmovnog kapitala, onda je ova pletora pozajmljivog novčanog kapitala dokaz jedino za granice *kapitalističke* proizvodnje. Kreditna špekulacija koja zatim dolazi dokazuje da ne postoji neka pozitivna smetnja za primenu ovog suvišnog kapitala. Ali postoji smetnja sa strane zakona njegovog oplođavanja, sa strane granica u kojima kapital može oploditi svoju vrednost kao kapital. Pletora novčanog kapitala kao takvoga ne izražava nužno prekomernu proizvodnju, pa ni samo nedostatak oblasti za primenu kapitala.

Akumulacija zajmovnog kapitala sastoji se prosti u tome što se novac taloži kao pozajmljiv novac. Ovaj se proces mnogo razlikuje od stvarnog pretvaranja u kapital; to je samo akumulacija novca u takvom obliku u kome se može pretvoriti u kapital. A, kao što smo dokazali, ova akumulacija može izražavati momente koji se jako razlikuju od stvarne akumulacije. Pri stalnom uvećavanju stvarne akumulacije može ova uvećana akumulacija novčanog kapitala biti delom njen rezultat, delom rezultat momenata koji je prate, ali koji su od nje sasvim različiti, i naposletku delom čak i rezultat zastojâ stvarne akumulacije. Već zato što ovakvi momenti, koji su od stvarne akumulacije nezavisni ali je ipak prate, uvećavaju akumulaciju zajmovnog kapitala, mora u određenim fazama ciklusa stalno dolaziti do pletore novčanog kapitala, a ova se pletora mora razvijati sa izgradnjom kredita. S njom se, dakle, u isto vreme mora razvijati i nužnost da se proces proizvodnje pretera preko njegovih kapitalističkih granica: prekomerna trgovina, prekomerna proizvodnja, prekomeren kredit. U isti mah, ovo se mora uvek zbivati u oblicima koji izazivaju protivudar.

Što se tiče akumulacije novčanog kapitala iz zemljišne rente, najamnine itd., suvišno je da se ovde u to ulazi. Treba istaći samo taj momenat da podela rada u razvitku kapitalističke proizvodnje prepušta posao stvarne štednje i odricanja (od strane zgrtača blaga), ukoliko on pruža elemente akumulacije, onima koji primaju minimum ovih elemenata, a često još i izgube svoju ušteđevinu, kao radnici kod stečaja banaka. S jedne strane, industrijski kapitalista ne »ušteduje« sam svoj kapital, nego srazmerno veličini svoga kapitala raspolaže tuđim ušteđevinama; s druge strane, novčani kapitalista pretvara tuđe uštede u svoj kapital, a kredit, koji sebi međusobno daju reproduktivni kapitalisti i koji im daje publika, u izvor svog privatnog bogaćenja. Time se ruši poslednja iluzija kapitalističkog sistema kao da je kapital izdanak sopstvenog rada i uštede. Ne samo da se profit sastoji u prisvajanju tuđeg rada nego se i kapital kojim se ovaj tuđi rad pokreće i eksploatiše sastoji iz tuđe svojine, koju novčani kapitalista stavlja na raspolaganje industrijskom kapitalisti, za šta ga on sa svoje strane eksploatiše.

Još nekolike stvari valja pomenuti o kreditnom kapitalu.

Koliko puta može isti komad novca figurisati kao zajmovni kapital, kao što smo već izložili, potpuno zavisi

1. od toga koliko puta realizuje robne vrednosti u prodaji ili plaćanju, dakle prenosi kapital, i zatim od toga koliko puta realizuje dohodak. Stoga, očigledno, od obima i mase stvarnih obrta zavisi koliko puta on dolazi u druge ruke kao realizovana vrednost bilo kapitala bilo dohotka;

2 od ekonomije plaćanja, kao i od razvijka i organizacije kredita;

3. naposletku od ulančanosti i akcione brzine kredita, tako da ako se na jednoj tački staloži kao depozit, na drugoj odmah opet izide kao zajam.

Čak i kad pretpostavimo da je oblik u kome zajmovni kapital postoji jedino oblik stvarnog novca, zlata ili srebra, one robe čija materija služi kao mera vrednosti, ipak je jedan veliki deo ovog novčanog kapitala nužno uvek čisto fiktivan, tj. naslov na vrednost, sasvim kao i znaci vrednosti. Istina, ukoliko novac funkcioniše u kruženju kapitala, on za momenat sačinjava novčani kapital; ali on se ne pretvara u pozajmljivi novčani kapital, nego se ili razmenjuje za elemente proizvodnog kapitala ili se kod ostvarenja dohotka isplaćuje kao prometno sredstvo, te se, dakle, za svog vlasnika ne može pretvoriti u zajmovni kapital. Ali, ukoliko se pretvara u zajmovni kapital, i isti novac ponavljanu predstavlja zajmovni kapital, jasno je da kao metalni novac egzistira samo na *jednom* mestu; na svima ostalim tačkama egzistira samo u obliku polaganja prava na kapital. Akumulacija ovih polaganja prava potiče, prema pretpostavci, iz stvarne akumulacije, tj. iz pretvaranja vrednosti robnog kapitala itd. u novac; pa ipak je akumulacija ovih polaganja prava ili naslova kao takva različita kako od stvarne akumulacije iz koje potiče tako i od buduće akumulacije (novog procesa proizvodnje) koja se postiže posredništvom zajmljenja novca.

Prima facie^{1*}, zajmovni kapital postoji uvek u obliku novca⁹, kasnije kao pravo na novac, pošto se novac u kome on prvobitno egzi-

⁹ B. A., 1857. Iskazi bankara Twellsa: 4516. »Da li, kao bankar, trgujete kapitalom ili novcem? — Mi trgujemo novcem.« — 4517. »Kako se uplaćuju depoziti kod Vaše banke? — U novcu.« — 4518. »Kako se isplaćuju? — U novcu.« — »Može li se, dakle, kazati da su oni nešto drugo a ne novac? — Ne.«

Overstone (vidi gl. XXVI) stalno brka »capital« i »money«. »Value of money«^{2*} zove se kod njega i kamatom, ali ukoliko je ova određena masom novca; a »value of capital«^{3*} treba da bude kamata samo ukoliko je određena tražnjom za proizvodnim kapitalom i profitom koji ovaj odbacuje. On kaže: 4140. »Upotreba reči kapital vrlo je opasna.« — 4148. »Izvoz zlata iz Engleske znači sma-

^{1*} prima facie — izraz koji Marx često upotrebljava, a koji znači, prema kontekstu: u prvom redu, na prvi pogled, na početku, očigledno itd. — ^{2*} »vrednost novca« — ^{3*} »vrednost kapitala«

stira, sada nalazi u ruci zajmoprimeca u stvarnom novčanom obliku. Za zajmodavca on se pretvorio u polaganje prava na novac, u naslov svojine. Zato ista masa stvarnog novca može predstavljati veoma različite mase novčanog kapitala. Goli novac, bilo da predstavlja realizovan kapital ili realizovan dohodak, postaje zajmovni kapital golin činom pozajmljivanja, njegovim pretvaranjem u depozit, ako posmatramo opšti oblik u razvijenom kreditnom sistemu. Depozit je za depozitara novčani kapital. Ali u ruci bankara on može biti samo potencijalni novčani kapital koji leži neiskorišćavan u njegovoj kasi umesto u kasi svoga vlasnika.¹⁰

njenje količine novca u zemlji, a ovo naravno mora prouzročiti uvećanje tražnje na novčanom tržištu uopšte» (prema ovome, dakle, ne na tržištu kapitala). — 4112. »U meri u kojoj novac odlazi iz zemlje, smanjuje mu se količina u zemlji. Ovo smanjivanje količine novca koja ostaje u zemlji prouzročava uvećanje vrednosti toga novca.« (U njegovoj teoriji ovo prвobитно znači dizanje vrednosti novca kao novca, u poređenju s robnim vrednostima, prouzročeno kontrakcijom prometa; gde je, dakle, ovo dizanje u vrednosti novca = padu u vrednosti roba. Ali kako se u međuvremenu i za njega pokazalo kao nepobitno dokazano da masa novca u opticaju *ne* određuje cene, to sad smanjivanje novca kao prometnog sredstva treba da podiže njegovu vrednost kao kamatonosnog kapitala, a s time kamatnu stopu.) »A ovo uvećanje vrednosti preostalog novca zaprečava odliv i traje dotle dok ne vrati natrag toliko novca koliko je potrebno da se ponovo uspostavi ravnoteža.« — Nastavak Overstone-ovih protivrečnosti niže.

¹⁰ Ovde sad nastaje konfuzija da su obe ove stvari — depozit kao polaganje prava na plaćanje od strane bankara, i deponovani novac u ruci bankarevoj — »novac«. Bankar Twells uzima pred bankovnim odborom od 1857. ovaj primer: »Počnem posao s 10 000 £. S 5000 £ kupim robe i unesem ih u svoje stovarište. Onih drugih 5000 £ deponujem kod nekog bankara, da bih povlačio po potrebi. Ali ja još uvek smatram celu sumu kao svoj kapital, mada se od nje 5000 £ nalaze u obliku depozita ili novca.« (4528.) Iz ovoga se isprela ova lepa debata: 4531. »Vi ste, dakle, svojih 5000 £ u banknotama dali nekom drugom? — Dabome.« — 4532. »Onda taj ima 5000 £ depozita? — Da.« — 4533. »I Vi imate 5000 £ depozita? — Sasvim tačno.« — 4534. »On ima 5000 £ u novcu, i Vi imate 5000 £ u novcu? — Da.« — 4535. »Ali konačno je to samo novac? — Nije.« — Jednim delom konfuzija potiče iz ovoga: A, koji je deponovao 5000 £, može na njih vući, raspolaže njima sasvim kao da ih još ima. Utoliko one funkcionišu za njega kao potencijalni novac, ali kad god povuče koju sumu iz depozita, on ga pro tanto uništava. Ako on vadi stvarni novac, a njegov je novac već pozajmljen kome drugom, onda banka njega ne plaća njegovim sopstvenim novcem, već novcem koji je neko drugi deponovao. Ako plati neki dug B-u čekom na svog bankara, i B deponuje ovaj ček kod svog bankara, pa ako A-ov bankar takođe ima neki ček na B-ovog bankara, tako da oba bankara samo razmene čekove, onda je novac koji je A deponovao, dvaput izvršio funkciju novca; prvo u ruci onoga koji je primio novac što ga je A deponovao; drugo u ruci samoga A. U drugoj funk-

S rastenjem materijalnog bogatstva raste klasa novčanih kapitalista; s jedne strane, uvećava se broj i bogatstvo kapitalista koji se povlače, rentijera; a drugo, unapređuje se razvitak kreditnog sistema, a s time uvećava broj banaka, novčanih zajmodavaca, finansijera itd. — S razvijkom raspoloživog novčanog kapitala razvija se masa kamatonosnih papira, državnih papira, akcija itd., kao što smo ranije izložili. Ali u isti mah s time i tražnja za raspoloživim novčanim kapitalom, pošto jobbers^{1*} koji špekulišu ovim papirima, igraju glavnu ulogu na novčanom tržištu. Kad bi sve kupovine i prodaje ovih papira bile samo izraz stvarnog ulaganja kapitala onda bi bilo tačno kazati da ne mogu uticati na tražnju za zajmovnim kapitalom, pošto A, kad proda svoj papir, izvlači tačno onoliko novaca koliko B u papir unosi. Međutim, čak i onda kada papir doduše postoji, ali ne i kapital (bar ne kao novčani kapital) koji prvobitno predstavlja, on uvek stvara pro tanto^{2*} novu tražnju za ovakvim novčanim kapitalom. Ali je to onda u svakom slučaju novčani kapital kojim je ranije raspolagao B, a sada raspolaže A.

B. A., 1857. Br. 4886: »Da li će po Vašem mišljenju tačno navesti uzroke koji određuju eskontnu stopu ako kažem da nju reguliše količina kapitala koja se nalazi na tržištu, a koja je raspoloživa za eskontovanje trgovinskih menica, za razliku od drugih vrednosnih papira?« — {Chapman:} »Ne; ja držim da na kamatnu stopu imaju uticaj svi vrednosni papiri koji se lako konvertuju (all convertible securities of a current character); bilo bi pogrešno ograničiti pitanje samo na menični eskont; jer kad postoji velika tražnja za novcem na« {depo} »konsols^{3*} ili čak i blagajničke zapise, kao što se pre kratkog vremena desilo u velikoj meri, i to po kamatnoj stopi koja je mnogo viša od trgovinske, bilo bi absurdno kazati da to ne bi pogodalo naš trgovacki svet; njega to veoma bitno pogađa.« — 4890. »Ako se na tržištu nalaze dobri i kurentni vrednosni papiri, da ih bankari za takve priznaju, pa imaoći hoće da dignu novac na njih, ima to sasvim sigurno svoj uticaj na trgovinske menice; ja, npr., ne mogu očekivati da će mi neko dati svoj novac po 5% na trgovinske menice, kad taj novac može u isto vreme da pozajmi po 6% na konsole itd.; to na isti način utiče i na nas. Niko ne može od mene tražiti da mu menice eskontujem po 5½%, kad svoj novac mogu pozajmiti po 6%.« — 4892. »O ljudima koji za 2000 £ ili 5000 £ ili 10 000 £ kupuju vrednosne papire kao čvrste plasmane kapitala mi ne

ciji on je izravnjanje potraživanja duga (potraživanje koje A ima prema svom bankaru, i potraživanje koje ovaj ima prema B-ovom bankaru) bez intervencije novca. Ovde depozit dvaput dejstvuje kao novac, naime kao stvarni novac, a onda kao polaganje prava na novac. Gola polaganja prava na novac mogu zastupati novac samo izravnjanjem potraživanja duga.

^{1*} berzanski špekulant — ^{2*} u odgovarajućoj meri, za toliko — ^{3*} papiri engleskog državnog duga

govorimo da bi bitno uticali na novčano tržište. Kad me pitate o kamatnoj stopi na {depo} skonsole, ja govorim o ljudima koji prave poslove u sumi od stotinâ hiljada, o tzv. jobbers-ima, koji upisuju velike sume javnih zajmova, ili ih kupuju na tržištu, i koji onda te papire moraju da drže dok ih se ne uzmognu otresti s nekim profitom; ovi ljudi moraju da zajme novac u tu svrhu.*

S razvitkom kreditâ stvaraju se velika koncentrisana novčana tržišta, kao London, koja su u isti mah glavna sedišta trgovine ovim papirima. Ovom soju trgovaca stavljaju bankari na raspolaganje u masama novčani kapital publike, i tako raste ovaj rod kockara.

Novac je na efektnoj berzi obično jevtiniji no igde na drugom mestu, kaže 1848. tadašnji guverner Engleske banke [James Morris] pred tajnim odborom lordova. (C. D., 1848, štampano 1857, br. 219.)

Već smo kod razmatranja kamatonosnog kapitala izložili da prosečnu kamatu za duži niz godina, ako inače okolnosti ostaju jednake, određuje prosečna stopa profita, a ne preduzetničke dobiti, koja sama nije ništa drugo do profit manje kamata.^{1*}

Već smo pomenuli i to, i još ćemo to ispitati, da u toku industrijskog ciklusa nastupa i za varijacije komercijalne kamate — kamate koju u okviru trgovinskog sveta novčani zajmodavci računaju za eskonte i zajmove — jedna faza u kojoj se kamatna stopa diže iznad svog minimuma i dostiže srednju prosečnu visinu (koju onda prekoračuje), i gde je ovo kretanje posledica penjanja profita.

Međutim, tu treba napomenuti dve stvari.

Prvo. Ako se kamatna stopa duže vreme drži na visini (govorimo ovde o kamatnoj stopi u nekoj datoj zemlji, kao u Engleskoj, gde je srednja kamatna stopa data za duže vreme, pa se predstavlja i u kamati koja se plaća za zajmove na duže periode, što se može nazvati privatnom kamatom), onda je to prima facie dokaz da je za to vreme profitna stopa visoka, ali ne dokazuje nužno da je stopa preduzetničke dobiti visoka. Ova poslednja razlika otpada više ili manje za kapitaliste koji pretežno rade sopstvenim kapitalom; oni realizuju visoku profitnu stopu, pošto kamatu plaćaju sami sebi. Mogućnost da visoka kamatna stopa potraje više vremena — ovde ne govorimo o fazi prave stiske — data je s visokom stopom profita. Ali je moguće da ova visoka profitna stopa ostavi po odbitku visoke kamatne stope samo nisku stopu preduzetničke dobiti. Ova poslednja može da se stroža, dok se visoka profitna stopa i dalje održava. Ovo je moguće zato što se jednom pokrenuti poslovi moraju dalje voditi. U ovoj se fazi mnogo radi čistim kreditnim kapitalom (tudim kapitalom); a visoka profitna stopa može mestimično biti špekulativna, prospektivna. Visoka kamatna stopa može se plaćati s visokom profitnom stopom a opadajućom preduzetničkom dobiti.

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 299. i dalje.

Ona se može platiti — a to je delimično slučaj u vremenima špekulacije — ne iz profita već iz samog tuđeg uzajmljenog kapitala, a to može da potraje neko vreme.

Drugo. Izraz da tražnja za novčanim kapitalom, a otud i kamatna stopa, raste zato što je profitna stopa visoka, nije identičan sa izrazom da tražnja za industrijskim kapitalom raste, i da je otud kamatna stopa visoka.

U doba krize, tražnja za zajmovnim kapitalom dostiže maksimum, a s time kamatna stopa; profitna stopa, a s njome i tražnja za industrijskim kapitalom, gotovo je isčezla. U takvim vremenima svako uzajmljuje samo da bi platio, da bi izvršio već primljene obaveze. Naprotiv, u vreme oživljavanja posle krize zajmovni kapital traži se radi kupovanja i da bi se novčani kapital pretvorio u proizvodni ili komercijalni kapital. A onda ga traže industrijski kapitalista ili trgovac. Industrijski kapitalista ulaze ga u sredstva za proizvodnju i radnu snagu.

Rastuća tražnja za radnom snagom ne može po sebi nikad biti razlog za dizanje kamatne stope, ukoliko se ova određuje profitnom stopom. Viša najamnina nije nikad razlog višeg profita, mada, ako se posmatraju posebne faze industrijskog ciklusa, može biti jedna od njegovih posledica.

Tražnja za radnom snagom može se uvećati zato što eksploracija rada teče pod osobito povoljnim okolnostima, ali rastuća tražnja za radnom snagom i stoga za promenljivim kapitalom po sebi ne uvećava profit, nego ga pro tanto sužava. Pa ipak se s time može uvećati tražnja za promenljivim kapitalom, pa dakle i tražnja za novčanim kapitalom, i to može podići kamatnu stopu. Tada se tržišna cena radne snage penje iznad svog proseka, zaposlen je veći no posečni broj radnika, a u isto se vreme penje kamatna stopa, jer sa tim okolnostima raste tražnja za novčanim kapitalom. Rastuća tražnja za radnom snagom poskupljuje ovu robu kao svaku drugu, diže njenu cenu, ali ne i profit, koji poglavito počiva upravo na relativnoj jektinosti ove robe. A u isti mah ona — pod pretpostavljenim okolnostima — podiže kamatnu stopu zato što podiže tražnju za novčanim kapitalom. Ako bi se novčarski kapitalista, umesto da svoj novac pozajmi, pretvorio u industrijalca, onda okolnost da rad ima da plati skuplje ne bi sama po sebi povisila njegov profit, nego bi ga pro tanto smanjila. Konjunktura okolnosti može biti takva da mu se profit uprkos tome popne, ali nikad zato što rad plaća skuplje. Ali ukoliko uvećava tražnju za novčanim kapitalom, ova je poslednja okolnost dovoljna da povisi kamatnu stopu. Ako bi se iz kakvih bilo uzroka popela najamnina, pri inače nepovoljnim konjunkturama, onda bi dizanje najamnine snizilo profitnu stopu ali podiglo kamatnu stopu u meri u kojoj bi povećalo tražnju za novčanim kapitalom.

Ako rad ne uzmemo u obzir, ono što Overstone naziva »tražnja za kapitalom« postoji samo u tražnji za robama. Tražnja za robama

diže njihovu cenu, bilo da se tražnja popne iznad proseka bilo da ponuda padne ispod proseka. Ako industrijski kapitalista ili trgovac mora sada da plaća npr. 150 £ za istu robnu masu za koju je ranije plaćao 100 £, morao bi uzeti na zajam 150 £, dok je ranije uzmao 100 £, te bi stoga pri kamati od 5% morao da plati $7\frac{1}{2}$ £, dok bi inače platio 5 £. Masa kamate koju treba da plaća popela bi se, jer bi se popela masa uzajmljenog kapitala.

Ceo pokušaj g. Overstone-a sastoji se u tome da interesе zajmovnog kapitala predstavi kao identične sa interesima industrijskog kapitala, dok je njegov Bankovni zakon sračunat upravo na to da se diferencija ovih interesa eksploatiše u korist novčanog kapitala.

Moguće je da tražnja za robama, u slučaju da im je ponuda pala ispod proseka, ne apsorbuje više novčanog kapitala nego ranije. Za njihovu ukupnu vrednost ima da se plati ista, možda i manja suma, ali se za istu sumu dobija manja količina upotrebnih vrednosti. U ovom će slučaju tražnja za pozajmljivim novčanim kapitalom ostati ista, dakle se kamatna stopa neće popeti, mada bi se tražnja za robom bila popela u odnosu prema njenoj ponudi, a stoga se popela cena robe. Kamatna stopa može biti pogodena samo ako poraste celokupna tražnja za zajmovnim kapitalom, a ovo se pod gornjim pretpostavkama ne događa.

Ali ponuda nekog artikla može da padne i ispod proseka, kao pri nerodici žita, pamuka itd., a da poraste tražnja za zajmovnim kapitalom zato što se špekuliše na to da će cene još više da se popnu i što se najbliže sredstvo da se postigne dizanje cena sastoji u tome da se jedan deo dovoza za neko vreme zadrži od iznošenja na tržište. A da bi se kupljena roba platila pre nego što je prodata, pribavlja se novac posredstvom komercijalnog »meničnog poslovanja«. U tome slučaju raste tražnja za zajmovnim kapitalom, a kamatna stopa može da se popne usled ovog pokušaja da se veštački spreči dovoz na tržište. Tada viša kamatna stopa izražava veštačko smanjenje ponude robnog kapitala.

S druge strane, može tražnja za nekim artiklom porasti zato što mu je porasla ponuda i artikal stoji ispod svoje prosečne cene.

U ovom slučaju može tražnja za zajmovnim kapitalom ostati ista ili čak i pasti, zato što se za istu novčanu sumu dobija više roba. Ali može nastupiti i špekulativno stvaranje rezerve, delom radi iskorisćenja povoljnog momenta za svrhe proizvodnje, delom u očekivanju kasnijeg podizanja cena. U ovom bi slučaju tražnja za zajmovnim kapitalom mogla da poraste, te bi povišena kamatna stopa onda bila izraz ulaganja kapitala u obrazovanje suvišne rezerve elemenata proizvodnog kapitala. Mi ovde razmatramo tražnju za zajmovnim kapitalom samo sa stanovišta kako na nju utiču tražnja i ponuda robnog kapitala. Već je ranije raspravljeno kako promenljivo stanje procesa reprodukcije u fazama industrijskog ciklusa deluje na ponudu zajmovnog kapitala. Na lukav način Overstone brka trivijalnu postavku

da se tržišna stopa kamate određuje ponudom i tražnjom (zajmovnog) kapitala, sa svojim sopstvenim shvatanjem, po kome je zajmovni kapital identičan s kapitalom uopšte, i time pokušava da zelenoša pretvori u jedinog kapitalistu, a njegov kapital u jedini kapital.

U periodima stiske, tražnja za zajmovnim kapitalom jeste tražnja za sredstvom plaćanja, i ništa više; nikako nije tražnja za novcem kao kupovnim sredstvom. Pri tome može kamatna stopa otići vrlo visoko, bez obzira na to da li stvarnog kapitala — proizvodnog i robnog — ima u izobilju ili nedovoljno. Tražnja za platežnim sredstvima prosto je tražnja za *pretvorljivošću u novac*, ukoliko trgovci i proizvođači mogu pružiti dobra jamstva; ona je tražnja za *novčanim kapitalom* ukoliko to nije slučaj, dakle ukoliko im predujam platežnih sredstava ne daje samo *novčani oblik* nego i *ekvivalent* za plaćanje, ma u kome obliku bio, a koji im nedostaje. Ovo je tačka na kojoj obe strane obične teorije u ocenjivanju kriza i imaju i nemaju pravo. Oni koji kažu da postoji samo oskudica u sredstvima plaćanja, ili imaju u vidu samo vlasnike bona fide-jamstava^{1*}, ili su budale koje veruju da banka ima dužnost i moć da pomoći papirnih cedulja sve špekulantе koji su bankrotirali pretvori u solidne kapitaliste sposobne za plaćanje. Oni koji kažu da postoji samo oskudica u kapitalu, ili prosto trljuje jezike, pošto je jasno da u takvim vremenima ima nepretvorljivog kapitala u masama usled prekomernog uvoza i prekomerne proizvodnje, ili pak govore samo o onima vitezovima kredita koji su sad doista stavljeni u takve okolnosti da ne dobijaju više tuđ kapital da bi njime radili, pa sad zahtevaju da im banka pomogne ne samo da plate izgubljeni kapital nego da ih još i osposobi da produže svoje špekulacije.

Osnovica je kapitalističke proizvodnje da novac istupa prema robi kao samostalan oblik vrednosti, ili da razmenska vrednost mora u novcu dobiti samostalan oblik, a ovo je moguće samo ako neka određena roba postane materijal u čijoj se vrednosti mere sve ostale robe, da ona upravo time postaje opšta roba, roba par excellence u suprotnosti prema svima ostalim robama. Ovo se mora pokazati na dva načina, a osobito kod kapitalistički razvijenih nacija, koje novac u velikoj meri zamenuju, s jedne strane, kreditnim operacijama, a s druge, kreditnim novcem. U vreme stiske, kad se kredit suzi ili i sasvim prestane, novac najedanput istupa apsolutno prema robama kao jedino platežno sredstvo i istinita egzistencija vrednosti. Otuda opšte obezvređenje roba, teškoća, čak i nemogućnost, da se pretvore u novac, tj. u njihov sopstveni čisto fantastični oblik. A drugo: sam kreditni novac je novac samo ukoliko u iznosu nominalne vrednosti apsolutno zastupa stvarni novac. Sa odlivom zlata postaje njegova pretvorljivost u novac tj. njegova identičnost sa stvarnim zlatom, prob-

^{1*} jamstava u koja se veruje bez proveravanja

lematična. Otuda prinudne mere, podizanje kamatne stope itd., radi obezbeđenja uslova ove pretvorljivosti. Ovo se više ili manje može doterati do krajnje granice pogrešnim zakonodavstvom koje počiva na krivim teorijama o novcu, i biti nametnuto naciji u interesu trgovaca novcem, Overstone-â i ortaka. Ali je osnovica data osnovicom samog načina proizvodnje. Obezvredenje kreditnog novca (a da i ne spominjemo njegovo, uostalom samo imaginarno, gubljenje novčanog svojstva) uzdrmalo bi sve postojeće odnose. Zato se vrednost roba žrtvuje da bi se osigurala fantastična i samostalna egzistencija te vrednosti u novcu. Kao novčana vrednost, ona je osigurana uopšte samo dok je novac osiguran. Zato se za nekoliko miliona novca moraju žrtvovati mnogi milioni roba. Ovo je u kapitalističkoj proizvodnji neizbežno i predstavlja jednu od njenih lepota. U ranijim načinima proizvodnje to se ne dešava, jer na uskoj osnovici na kojoj se oni kreću ne može da se razvije ni kredit ni kreditni novac. Dokle god se *društveni* karakter rada ispoljava kao *novčana egzistencija* robe, pa stoga kao neka *stvar* izvan stvarne proizvodnje, dotle su neizbežne novčane krize, nezavisno od stvarnih kriza ili kao njihovo pooštrenje. A s druge je strane jasno da dokle god kredit neke banke nije pokoleban, ona u ovakvim slučajevima ublažava paniku uvećanjem količine kreditnog novca, ali je zaoštrava njegovim povlačenjem. Sva istorija moderne industrije pokazuje da bi metal, kad bi unutrašnja proizvodnja bila organizovana, stvarno bio potreban samo za saldiranje međunarodne trgovine kad se njena ravnoteža trenutno poremeti. Da u samoj zemlji već sad nema potrebe za metalnim novcem, dokazuje obustavljanje gotovih plaćanja tzv. nacionalnih banaka, čemu se u svima krajnjim slučajevima pribegava kao jedinom pomoćnom sredstvu.

Bilo bi smešno reći da dva lica u međusobnom poslovanju imaju negativan bilans plaćanja. Ako su ona jedno drugom obostrano dužnik i poverilac, jasno je da ako se njihova potraživanja ne izjednače, jedno će morati biti drugom dužnik za ostatak. Kod nacija to nikako nije slučaj. A da to nije slučaj, priznali su svi ekonomisti postavkom da bilans plaćanja može biti pozitivan ili negativan za neku naciju, mada se njen trgovinski bilans konačno mora izravnati. Bilans plaćanja razlikuje se od trgovinskog bilansa time što je to trgovinski bilans kome rok pada u neko određeno vreme. A sad što krize čine jeste da razliku između bilansa plaćanja i trgovinskog bilansa sabijaju u kratko vreme; a određene prilike koje se razvijaju kod nacije kod koje je došlo do krize, kod koje zbog toga sada nastupa rok plaćanja — ove prilike već donose sa sobom takvo sužavanje vremena poravnanja. Prvo, slanje iz zemlje plemenitih metala; onda rasprodaja konsigniranih roba; izvoz roba da bi se rasprodale ili da bi se u zemlji dobili novčani predujmovi na njih; penjanje kamatne stope, otkazivanje kredita, padanje hartija od vrednosti, rasprodaja tudihih hartija od vrednosti, privlačenje tuđeg kapitala radi ulaganja u ove obezvredene

hartije od vrednosti, najzad bankrotstvo koje izravnava masu potraživanja. Pri tom se još često šalje metal u zemlju u kojoj je kriza izbila, jer su menice na nju nesigurne, dakle je plaćanje najsigurnije u metalu. Uz to dolazi okolnost da su u pogledu Azije sve kapitalističke nacije većinom istovremeno, direktno ili indirektno, njeni dužnici. Čim ove razne okolnosti stanu vršiti pun uticaj na drugu naciјu-učesnicu, nastupa i kod ove izvoz zlata ili srebra, ukratko, rok plaćanja, i ponavljaju se iste pojave.

Kod komercijalnog kredita kamata, kao razlika između kreditne cene i cene u gotovu, ulazi samo utoliko u cenu robe ukoliko menice imaju duži rok no obično. U drugom slučaju ne. A ovo se objašnjava time što svaki jednom rukom ovaj kredit prima, a drugom ga daje. {Ovo se ne slaže s mojim iskustvom. — F. E.} Ali ukoliko ovamo eskont ulazi u ovom obliku, njega ne reguliše ovaj komercijalni kredit, već novčano tržište.

Kad bi tražnja i ponuda novčanog kapitala, koje određuju kamatnu stopu, bile identične s tražnjom i ponudom stvarnog kapitala, kako tvrdi Overstone, onda bi, već prema tome koju robu posmatramo ili prema tome u kome stadijumu posmatramo jednu istu robu (sirovina, polufabrikat, gotov proizvod), kamatna stopa u isto vreme morala biti i niska i visoka. Godine 1844. kolebala se kamatna stopa Engleske banke između 4% (od januara do septembra) i $2\frac{1}{2}$ i 3% od novembra do kraja godine. 1845. bila je $2\frac{1}{2}$, $2\frac{3}{4}$, 3% od januara do oktobra, između 3 i 5% u poslednjim mesecima. Prosečna cena »fair Orleans«-pamuka bila je 1844. $6\frac{1}{4}$ pensa, a 1845. $4\frac{7}{8}$ pensa. Na dan 3. marta 1844. bila je rezerva pamuka u Liverpulu 627 042 bale, a 3. marta 1845: 773 800 bala. Po niskoj ceni pamuka dalo bi se zaključiti da je kamatna stopa 1845. morala biti niska, što je kroz najveći deo toga vremena i bila. Ali sudeći po predi, morala bi biti visoka, jer su cene bile relativno visoke, a profit apsolutno visok. Od pamuka po 4 pensa funta mogla se 1845. s 4 pensa prelačkih troškova ispresti pređa (Nº 40, dobar secunda mule twist) koja je prelca, dakle, stajala 8 pensa, a koju je u septembru i oktobru 1845. mogao prodavati po $10\frac{1}{2}$ ili $11\frac{1}{2}$ pensa funtu. (Vidi Wylie-jev iskaz niže.)

Cela se stvar može rešiti na ovaj način:

Tražnja i ponuda zajmovnog kapitala bile bi identične s tražnjom i ponudom kapitala uopšte (mada je ova poslednja fraza absurdna; za industrijalca ili trgovca roba je jedan oblik njegovog kapitala, ali on ipak nikad ne traži kapital kao takav, već uvek samo ovu specijalnu robu kao takvu, kupuje je i plaća kao robu, žito ili pamuk, nezavisno od uloge koju ona ima da zauzme u kruženju njegovog kapitala) kad ne bi bilo pozajmljivača novca i kad bi umesto ovih kapitalisti zajmodavci bili u posedu mašinerije, sirovina itd., pa ove pozajmljivali ili iznajmljivali, kao sada kuće, industrijskim kapitalistima koji su sami vlasnici jednog dela ovih predmeta. Pod ovakvim bi okolnostima ponuda zajmovnog kapitala bila identična s ponudom elemenata proiz-

vodnje za industrijskog kapitalistu, a s ponudom robâ za trgovca. Ali je jasno da bi onda podela profita između zajmodavaca i zajmoprimaca u prvom redu sasvim zavisila od razmere u kojoj je ovaj kapital uzajmljen i u kojoj je svojina onoga koji ga primenjuje.

Po g. Weguelinu (B. A., 1857) kamatna stopa je određena »masom nezaposlenog kapitala« (252); ona je »samo pokazatelj mase nezaposlenog kapitala koji traži da bude uložen« (271); kasnije se ovaj nezaposleni kapital zove »floating capital« (485), a pod ovim on razume »novčanice Engleske banke i druga prometna sredstva u zemlji; npr. novčanice provincijskih banaka i monetu koja postoji u zemlji... pod floating capital ja uključujem i rezerve banaka« (502, 503), a kasnije i zlato u polugama (503). Tako isti Weguelin kaže da Engleska banka ima veliki uticaj na kamatnu stopu u vremenima »kada mi« (Engleska banka) »imamo u našoj ruci faktično najveći deo nezaposlenog kapitala« (1198), dok po gornjem iskazu g. Overstone-a Engleska banka »nije mesto za kapital«. Zatim kaže Weguelin:

»Po mome shvatanju, eskontnu stopu reguliše količina nezaposlenog kapitala u zemlji. Količinu nezaposlenog kapitala predstavlja rezerva Engleske banke, koja je faktično metalna rezerva. Ako se, dakle, metalno blago smanji, smanjuje to količinu nezaposlenog kapitala u zemlji, te, dakle, podiže vrednost još postojećeg ostatka.« (1258.)

J. Stuart Mill kaže, 2102:

»Da bi održala svoj banking department u solventnosti, Banka je prisiljena da čini sve što može da napuni rezervu toga odeljenja; čim, dakle, nađe da je nastupilo oticanje, mora ona sebi obezbediti rezervu, pa ili ograničiti eskontovanje ili prodati hartije od vrednosti.«

Rezerva, ukoliko se posmatra samo banking department, jeste rezerva samo za depozite. Po Overstone-ima, banking department treba da dela prosto kao bankar, bez obzira na »automatsku« emisiju novčanica. Ali u vremenima stvarne stiske, nezavisno od rezerve banking department-a koja se sastoji samo iz novčanica, Banka vrlo strogo pazi na metalnu rezervu, i mora to činiti ako neće da padne pod stečaj. Jer u istoj meri u kojoj nestaje metalna rezerva, nestaje i rezerva novčanica, i niko to ne bi trebalo bolje da zna od g. Overstone-a, koji je to upravo svojim Bankovnim zakonom od 1844. ovako mudro uređio.

GLAVA TRIDESET TREĆA

Prometno sredstvo u kreditnom sistemu

»Veliki regulator brzine opticaja jeste kredit. Otuda je objasnjivo zašto se oštra stiska na novčanom tržištu obično poklapa sa ispunjenim opticajem.« (*The Currency Theory Reviewed*, str. 65.)

Ovo valja razumeti dvojako. S jedne strane, svi se metodi za štednju prometnih sredstava zasnivaju na kreditu. A drugo: uzmimo npr. novčanicu od 500 £. Danas je A izda B-u, plaćajući menicu; B je istog dana deponuje kod svog bankara; još istog dana ovaj tom novčanicom eskontuje menicu za C-a; C je plaća svojoj banci, banka je daje bill-brokeru u predujam itd. Brzina kojom novčanica ovde optiče, služeći za kupovine ili plaćanja, zavisi od brzine kojom se ona u obliku depozita nekome stalno nanovo vraća, a u obliku zajma opet prelazi nekom drugome. Prosto ekonomisanje prometnog sredstva pokazuje se najrazvijenije u Clearing House-u, u prostoj razmeni prispenih menica i u pretežnoj funkciji novca kao platežnog sredstva jedino za izravnjanje preteka. Ali sama egzistencija ovih menica počiva opet na kreditu koji industrijalci i trgovci međusobno jedan drugome daju. Smanji li se ovaj kredit, smanjuje se broj menica, osobito dugoročnih, pa dakle i efikasnost ovog metoda izravnjanja. A ova ekonomija koja se sastoji u odstranjivanju novca iz transakcija i koja cela počiva na funkciji novca kao platežnog sredstva, koja opet počiva na kreditu, može (ne uzimajući u obzir više ili manje razvijenu tehniku u koncentraciji ovih plaćanja) biti samo dvojaka: međusobna potraživanja duga, predstavljena menicama ili čekovima, izravnavaju se ili kod istog bankara koji samo prenosi potraživanje s računa jednoga na račun drugoga, ili razni bankari vrše izravnjanje između sebe.¹¹ Koncentra-

¹¹ Prosečni broj dana koliko je jedna banknota ostajala u opticaju:

Godina	5 £	10 £	20—100 £	200—500 £	1000 £
1792	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(Tabela blagajnika Engleske banke Marshalla, u »Report on Bank Acts«, 1857, II dodatak, str. 300, 301.)

cija 8 - 10 miliona menica u rukama jednog bill-brokera, kao npr. firme Overend, Gurney & Co., bila je jedno od glavnih sredstava da se skala ovog izravnjanja lokalno proširi. Ovim ekonomisanjem pojačava se efikasnost prometnog sredstva, ukoliko jedino za saldiranje bilansa treba manja njegova količina. S druge strane, brzina novca koji optiče kao prometno sredstvo (čime se takođe ekonomiše) zavisi potpuno od toka kupovina i prodaja, ili i od veriženja plaćanja, ukoliko se vrše uzastopno u novcu. Ali kredit posreduje i time povećava brzinu opticaja. Ako A, prvobitni vlasnik jednog komada novca, kupi od B-a, B od C-a, C od D-a, D od E-a, E od F-a, ako se, dakle, prelaz toga novca iz ruke u ruku vrši samo posredstvom pravih kupovina i prodaja, onda taj komad novca može, u ovom primeru, postići samo pet opticaja i ostaje da leži duže vreme u svakoj pojedinoj ruci kao čisto prometno sredstvo bez intervencije kredita. Ali kad B deponuje kod svog bankara novac koji mu je platio A, a bankar ga izda C-u eskontujući mu menicu, C kupi od D-a, a D ga deponuje kod svog bankara, a ovaj ga pozajmi E-u, koji kupi od F-a, onda je i sama njegova brzina kao čisto prometnog (kupovnog) sredstva uslovljena nekolikim kreditnim operacijama: B-ovim deponovanjem kod svog bankara i njegovim eskontovanjem za C-a, deponovanjem D-a kod svog bankara i bankarevim eskontovanjem za E-a; dakle pomoću četiri kreditne operacije. Bez ovih kreditnih operacija isti komad novca ne bi u datom periodu vremena izvršio pet uzastopnih kupovina. To što je — kao depozit i u eskontu — prelazio iz ruke u ruku bez posredstva stvarne kupovine i prodaje, ubrzalo je ovde u nizu stvarnih kupoprodaja njegovo prelaženje iz jedne ruke u drugu.

Ranije smo videli kako jedna te ista banknota može sačinjavati depozite kod raznih bankara. Ona može isto tako sačinjavati razne depozite kod istog bankara. S notom koju je deponovao A, on eskonтуje B-ovu menicu, B plaća C-u, C deponuje istu notu kod istog bankara, koji ju je izdao.

Već smo pri razmatranju prostog novčanog opticaja (knj. I, gl. III, 2) dokazali da ako brzinu opticaja i ekonomiju plaćanja pretpostavimo „kao date, onda masu novca koji stvarno optiče određuju cene roba i masa transakcija. Isti zakon vlada i kod opticaja novčanica.

U sledećoj tabeli zabeležni su za svaku godinu godišnji proseci novčanica Engleske banke, ukoliko su se ove nalazile u rukama publice, i to sume novčanica od 5 i 10 funti, od 20 - 100 £ i većih novčanica od 200 - 1000 £, kao i procentni udeo svake te rubrike u ukupnom opticaju. Sume su u hiljadama, od kojih su poslednja tri mesta brisana.

Godina	Novčanice od 5 i 10 £		Novčanice od 20—100 £		Novčanice od 200—1000 £		Ukupno £
		%		%		%	
1844	9 263	45,7	5 735	28,3	5 253	26,0	20 241
1845	9 698	46,9	6 082	29,3	4 942	23,8	20 722
1846	9 918	48,9	5 778	28,5	4 590	22,6	20 286
1847	9 591	50,1	5 498	28,7	4 066	21,2	19 155
1848	8 732	48,3	5 046	27,9	4 307	23,8	18 085
1849	8 692	47,2	5 234	28,5	4 777	24,3	18 403
1850	9 164	47,2	5 587	28,8	4 646	24,0	19 398
1851	9 362	48,1	5 554	28,5	4 557	23,4	19 473
1852	9 839	45,0	6 161	28,2	5 856	26,8	21 856
1853	10 699	47,3	6 393	28,2	5 541	24,5	22 653
1854	10 565	51,0	5 910	28,5	4 234	20,5	20 709
1855	10 628	53,6	5 706	28,9	3 459	17,5	19 793
1856	10 680	54,4	5 645	28,7	3 323	16,9	19 648
1857	10 659	54,7	5 567	28,6	3 241	16,7	19 467

(B. A., 1858, str. XXVI.)

Ukupna suma novčanica u opticaju smanjila se, dakle, pozitivno od 1844. do 1857, mada izvoz i uvoz pokazuju da se poslovni saobraćaj više no udvostručio. Kako pokazuje tabela, manje banknote od 5 i 10 £ narašle su od 9 263 000 £ u 1844. na 10 659 000 £ u 1857. I to je bilo istovremeno sa uvećanjem opticaja zlata, koje je baš tada bilo veoma jako. Nasuprot tome, smanjila se količina većih novčanica (od 200 - 1000 £) od 5 865 000 £ u 1852. na 3 241 000 £ u 1857. Dakle, smanjenje od preko $2\frac{1}{2}$ miliona £. Za ovo je dato sledeće objašnjenje:

„8. juna 1854. omogućili su londonski privatni bankari akcionarskim bankama da učestvuju u ustanovi Clearing House-a, a uskoro zatim ustanovljen je konačni kliring u Engleskoj banci. Dnevna saldiranja izvršuju se prenošenjem na račune koje razne banke imaju kod Engleske banke. Uvođenjem ovog sistema postale su nepotrebne velike novčanice kojima su se banke ranije služile za podmirenje svojih međusobnih računa.“ (B. A., 1858, str. V.)

U kako je velikoj meri upotreba novca u veletrgovini svedena na sićušan minimum, može se videti npr. iz tabele koja je odštampana u knj. I, gl. III, primedba 103, a koju je bankovnom odboru podnела firma Morrison, Dillon & Co., jedna od najvećih među onim londonskim kućama u kojima maloprodavac može kupiti svaku potrebnu mu količinu roba svih vrsta.

Po iskazu W. Newmarcha pred B. A., 1857, br. 1741, i druge okolnosti su doprinele uštedi prometnih sredstava: poštanska taksa od 1 penija, železnice, telegrafi, ukratko — poboljšana saobraćajna sredstva; tako Engleska može sada sa otprilike istim novčaničnim prometom praviti pet do šest puta veće poslove. Ali se ovo duguje u bitnosti i isključenju iz opticaja novčanica preko 10 £. Njemu se ovo čini prirodnim objašnjenjem za činjenicu da je u Škotskoj i Irskoj, gde su u opticaju i novčanice od 1 £, novčanični opticaj porastao otprilike za 31% (1747). Ukupni opticaj novčanica u

Ujedinjenoj Kraljevini, uključiv i novčanice od 1 £, iznosi 39 mil. £ (1749). Opticaj zlata = 70 miliona £ (1750). U Škotskoj je novčanični opticaj bio 1834 — 3 120 000 £; 1844 — 3 020 000 £; 1854 — 4 050 000 £ (1752).

Već iz ovoga izlazi da nikako nije u vlasti emisione novčanične banke da uveća broj novčanica u opticaju dokle god su ove novčanice u svako doba pretvorljive u novac. {Ovde uopšte nije reč o nekonvertibilnom papirnom novcu; nepretvorljive novčanice mogu postati opšte prometno sredstvo samo tamo gde su stvarno poduprte državnim kreditom, kao npr. sada u Rusiji. One spadaju, dakle, pod zakone nepretvorljivog državnog papirnog novca, koji su već izloženi. (Knj. I, gl. III, 2, c: Moneta. Znak vrednosti.) — F. E.}

Količina novčanica u opticaju upravlja se prema potrebama prometa i svaka suvišna novčanica odmah se vraća svom izdavaocu. Pošto su u Engleskoj kao opšte zakonsko platežno sredstvo u opticaju samo novčanice Engleske banke, to ovde možemo da zapostavimo bezzajni i čisto lokalni novčanični opticaj provincijskih banaka.

Pred B. C., 1858. daje g. Neave, guverner Engleske banke, ovaj iskaz:

Br. 947. (Pitanje:) »Vi kažete da, ma kakve mere preuzimali, iznos novčanica u rukama publike ostaje isti, tj. oko 20 miliona £? — U običnim vremenima izgleda da potreba publike zahteva oko 20 miliona. U izvesnim periodima godine koji se u razmacima ponavljaju, iznos novčanica se uvećava za 1 ili $1\frac{1}{2}$ milion. Ako publici treba više, ona ih, kako rekoh, uvek može dobiti kod Engleske banke.« — 948. »Rekli ste da vam za vreme panike publika nije htela dozvoliti da smanjite iznos novčanica; hoćete li to obrazložiti? — Kako se meni čini, u vreme panike publika ima punu moć da sebi pribavi novčanice; i naravno, dokle god je Banka obavezna, može publika na osnovu te obaveze uzimati novčanice iz Banke.« — 949. »Izgleda, dakle, da je uvek potrebno oko 20 miliona novčanica Engleske banke? — 20 miliona novčanica u rukama publike; to se menja. Bude i $18\frac{1}{2}$, 19, 20 miliona itd.; ali možete kazati 19 - 20 miliona prosečno.«

Iskaz Thomasa Tooke-a pred odborom lordova o Commercial Distress^{1*} (C. D., 1848/57), br. 3094:

»Banka nema moći da po svojoj volji uveća iznos novčanica u rukama publike; ona ima moć da smanji iznos novčanica u rukama publike, ali samo čisto nasilnom operacijom.«

J. C. Wright, otpre 30 godina bankar u Notingemu, pošto je opširno izložio nemogućnost da bi provincijske banke ikad mogle održavati u opticaju više novčanica nego što publika treba i hoće, kaže o novčanicama Engleske banke (C. D., 1848/57), br. 2844:

»Ne znam ni za kakvo ograničenje« (izdavanja novčanica) »za Englesku banku, ali će svaki suvišak opticaja preći u depozite i tako uzeti drugi oblik.«

^{1*} trgovinskoj stisci

Isto važi za Škotsku, gde je u opticaju gotovo samo papir, jer su tačno kao i u Irskoj, dozvoljene i novčanice od 1 £ i jer »the scotch hate gold«^{1*}. Kennedy, direktor jedne škotske banke, izjavljuje da banke ne mogu čak ni da smanjuju opticaj svojih novčanica i »mišljenja je da dokle god unutrašnji poslovi zahtevaju novčanice ili zlato da bi se mogli izvršiti, bankari moraju pružiti onoliko prometnih sredstava koliko ovi poslovi zahtevaju — bilo na zahtev svojih depozitara ili na koji drugi način... Škotske banke mogu da ograniče svoje poslove, ali ne mogu da vrše kontrolu nad svojom novčaničnom emisijom.« (Isto, br. 3446, 3448.)

Tako i Anderson, direktor Union Bank of Scotland, isto, br. 3578:

»Da li sistem međusobne razmene novčanica« (među škotskim bankama) »sprečava preterano izdavanje novčanica od strane neke pojedinačne banke? — Da; ali mi imamo i jedno delotvornije sredstvo od razmene novačnica« (koja u stvari sa ovim nema nikakve veze, ali doista obezbeđuje novčanicama svake banke mogućnost da budu u opticaju u čitavoj Škotskoj), a to je opšti običaj u Škotskoj da se drži račun kod banke; svako ko ima ma i malo novaca, ima i račun kod neke banke i iz dana u dan uplaćuje sav novac koji mu nije neposredno potreban, tako da se na koncu svakog poslovnog dana sav novac nalazi u bankama, osim onog što ga svako ima u džepu.«

Isto tako za Irsku, vidi iskaze guvernera Irske banke MacDonella i direktora Irske pokrajinske banke Murraya pred istim odborom.

Isto onako kako je nezavisan od volje Engleske banke, novčanični je opticaj nezavisan i od stanja zlatne rezerve u podrumima Banke, rezerve koja obezbeđuje pretvorljivost ovih novčanica.

»18. septembra 1846. bio je novčanični opticaj Engleske banke 20 900 000 £, a njena metalna rezerva 16 273 000 £; 5. aprila 1847. opticaj 20 815 000 £, a metalna rezerva 10 264 000 £. Dakle, opticaj se nije smanjio ni uprkos izvozu od 6 miliona £ plemenita metala.« (J. G. Kinnear, *The Crisis and the Currency*, London 1847, str. 5.)

Ali ovo važi, razume se, samo pod okolnostima kakve danas vladaju u Engleskoj, a i tu samo ukoliko zakonodavstvo o razmeri emisija novčanica i zlatne rezerve ne naredi drukčije.

Na količinu novca u opticaju — novčanica i zlata — utiču, dakle, samo potrebe samog posla. Ovamo prvo dolaze u obzir periodična kolebanja, koja se ponavljaju svake godine, pa ma kakav bio opšti položaj poslova, tako da je već 20 godina

»opticaj u jednom određenom mesecu visok, u drugom nizak, dok je u trećem određenom mesecu na srednjoj tački.« (Newmarch, »Bank Acts«, 1857, br. 1650.)

^{1*} »Škoti mrze zlato«

Tako u avgustu svake godine ide iz Engleske banke u unutrašnji promet nekoliko miliona, većinom u zlatu, da bi se platili troškovi žetve; pošto se uglavnom radi o plaćanju najamnine, mogu se tu u Engleskoj banknote manje upotrebiti. Do kraja godine ovaj se novac već vratio natrag u Banku. U Škotskoj imaju mesto zlatnika gotovo same novčanice od 1 £; stoga se ovde u odgovarajućem slučaju novčanični opticaj uvećava, i to dvaput godišnje, u maju i novembru, od 3 na 4 miliona; posle 14 dana već otpočinje povratni tok, a za mesec dana gotovo je završen. (Anderson, isto, [C. D., 1848/57], br. 3595 - 3600.)

Novčanični opticaj Engleske banke ima i svaka tri meseca trenutna kolebanja usled tromesečnog isplaćivanja »dividendi«, tj. kamata državnog duga, što najpre izvlači novčanice iz opticaja, a onda ih opet baca u publiku; ali se one vrlo brzo vrate. Weguelin (B. A., 1857, br. 38) navodi da suma u kojoj se novčanični opticaj iz ovog razloga koleba iznosi oko $2\frac{1}{2}$ miliona. Nasuprot tome, g. Chapman, iz poznate firme Overend, Gurney & Co, računa da su poremećaji izazvani na novčanom tržištu ovim isplatama daleko veći.

»Kad iz opticaja uzmete 6 ili 7 miliona za poreze da biste time platili dividende, onda se mora naći neko ko će u međuvremenu staviti tu sumu na raspolaganje.« (B. A., 1857, br. 5196.)

Mnogo su značajnija i dugotrajnija kolebanja u sumi opticajnog sredstva koja odgovaraju različitim fazama industrijskog ciklusa. Čujmo šta o ovome kaže jedan drugi ortak te firme, dostojanstveni kveker Samuel Gurney (C. D., 1848/57, br. 2645):

»Krajem oktobra« (1847) »bilo je u rukama publike 20 800 000 £ novčanica. U ono je vreme bilo veoma teško dobiti novčanice na novčanom tržištu. Do toga je došlo iz opšte bojazni da se usled ograničenja Bankovnog zakona od 1844. neće moći doći do novčanica. Sada« (marta 1848) »iznosi suma novčanica u rukama publike... 17 700 000 £, ali pošto sad nema nikakve trgovinske uzbune, ta je suma mnogo veća no što je potrebno. Nema nijednog bankara ili novčara u Londonu koji nema više novčanica nego što može da upotrebi.« — 2650. »Iznos banknota... izvan kasa Engleske banke sasvim je nepotpun pokazatelj aktivnog stanja opticaja ako se u isto vreme ne uzme u obzir i... stanje u trgovinskom svetu i kreditu.« — 2651. »Osećanje da kod sadašnjeg iznosa opticaja u rukama publike imamo suvišak potiče u velikoj meri iz našeg sadašnjeg stanja velike stagnacije. Da su cene visoke a posao živ, opticaj od 17 700 000 £ izazvao bi u nama osećanje oskudice.«

{Dokle god je poslovna situacija takva da povraci za učinjene predujmove pritiču redovno, te kredit, dakle, ostaje nepokoleban, širenje i stezanje opticaja upravlja se prosto prema potrebama industrialaca i trgovaca. Pošto, bar za Englesku, zlato ne dolazi u obzir za veletrgovinu, te se opticaj zlata, izuzev sezonskih kolebanja, može za duže vreme smatrati kao prilično postojana veličina, novčanični

opticaj Engleske banke predstavlja dovoljno tačnu meru ovih promena. U tihome periodu posle krize opticaj je najmanji; s ponovnim oživljavanjem tražnje nastaje i veća potreba za prometnim sredstvima, koja raste s rastenjem prosperiteta; količina prometnih sredstava doстиže vrhunac u periodu prenapetosti i preterane špekulacije — tada nahrupi kriza i do juče tako obilne novčanice gube se s tržišta preko noći, a s njima i eskonteri menica, davaoci predujmova na hartije od vrednosti, kupci robe. Engleska banka treba da pomogne — ali se i njene snage ubrzo iscrpljuju, Bankovni zakon od 1844. prisiljava je da svoj novčanični opticaj ograniči upravo u času kad ceo svet vapije za banknotama, kad posednici roba ne mogu da prodaju, a ipak treba da plaćaju i spremni su da podnesu svaku žrtvu samo da dobiju novčanice.

»Za vreme uzbune«, kaže gore pomenuti bankar Wright, isto, br. 2930, »zemlji treba dvaput veći opticaj no u običnim vremenima zato što bankari i drugi zgrću prometna sredstva«.

Čim kriza nastupi, radi se još samo o platežnom sredstvu. Ali pošto za ubiranje ovih platežnih sredstava svako zavisi od drugoga, a niko ne zna da li će drugi biti kadar da o roku plati, nastaje prava trka s preponama oko platežnih sredstava koja se nalaze na tržištu, tj. za banknotama. Svaki zgrće onoliko banknota koliko može da dobije, i tako se novčanice gube iz optica istog dana kad su najpotrebnije. Samuel Gurney (C. D., 1848/57, br. 1116) ceni na 4 - 5 miliona £ novčanice koje su tako u času panike sklonjene pod katanac u oktobru 1847. — F. E.}

U ovom pogledu od osobitog je interesa saslušanje Gurneyevog ortaka, već pomenutog Chapman, pred Bank Committee od 1857. Daću ovde njegovu glavnu sadržinu u celini, mada se tu govori i o nekim momentima koje ćemo tek kasnije ispitati.

Gospodin Chapman ovako izjavljuje:

4963. »Ja se ne ustručavam reći da ne smatram ispravnim to da novčanim tržistem može gospodariti koji mu drago individualni kapitalista (kakvih u Londonu ima), koji može stvoriti ogromnu oskudicu novca i stisku kad opticaj baš vrlo nisko стоји... To je moguće... ima više no jedan kapitalista koji iz prometnog sredstva može da izvadi 1 ili 2 miliona £ novčanica, ako time postiže neku svrhu.«

4965. Neki krupni špekulant može prodati za 1 ili za 2 miliona konsola i tako novac izvući iz tržišta. Nešto se slično dogodilo sasvim nedavno; »to stvara do krajnosti žestoku stisku.«

4967. Novčanice su u tom slučaju naravno neproizvodne.

»Ali to nije ništa ako se postiže neka velika svrha; a velika je svrha u tome da se obore cene vrednosnih papira, da se stvari oskudica novca, a u potpunoj je vlasti špekulanta da to učini.«

Jedan primer: jednog jutra bila je na efektnoj berzi velika tražnja za novcem; niko nije znao uzrok tome; neko se obrati Chapmanu da mu pozajmi 50 000 £ po 7%. Chapman je bio iznenaden, njegova je kamatna stopa bila mnogo niža; on prihvati. Odmah zatim došao je isti čovek opet, uzeo još 50 000 £ po $7\frac{1}{2}\%$, onda 100 000 £ po 8%, pa je tražio još više po $8\frac{1}{2}\%$. Ali se tu i sam Chapman uplašio. Posle se pokazalo da je znatna suma novca naprečac izvučena iz tržišta. Ali, kaže Chapman,

»ja sam ipak pozajmio znatnu sumu po 8%; da idem dalje, bilo me je strah, nisam znao šta može nastupiti.«

Ne sme se nikad zaboraviti da, mada se navodno u rukama publice prilično stalno nalazi 19 do 20 miliona novčanica, ipak stalno i znatno variraju među sobom s jedne strane onaj deo tih novčanica koji stvarno cirkuliše, a s druge onaj što leži u bankama nezaposlen kao rezerva. Ako je ova rezerva velika, dakle stvarni opticaj nizak, onda se sa stanovišta novčanog tržišta kaže da je opticaj pun (the circulation is full, money is plentiful^{1*}); ako je rezerva mala, dakle stvarni opticaj pun, onda ga novčano tržište naziva niskim (the circulation is low, money is scarce^{2*}), naime nizak je iznos onoga dela koji predstavlja nezaposleni zajmovni kapital. Stvarno širenje ili sticanje opticaja, nezavisno od faza industrijskog ciklusa — ali tako da suma koja je publici potrebna ostaje ista — događa se samo iz tehničkih razloga, npr. o rokovima plaćanja poreza ili kamata državnog duga. Pri plaćanju poreza pritiču u Englesku banku novčanice i zlato iznad objčne mere i faktično sužavaju opticaj bez obzira na potrebu za njime. Obrnuto je kad se isplaćuju dividende državnog duga. U prvom slučaju prave se kod Banke zajmovi da bi se došlo do prometnih sredstava. U drugom slučaju pada kamatna stopa kod privatnih banaka usled trenutnog porasta njihovih rezervi. Ovo ne-ma nikakve veze sa apsolutnom masom prometnih sredstava, već samo s bankarskom firmom koja ova prometna sredstva stavlja u opticaj i za koju ovaj proces predstavlja otuđivanje zajmovnog kapitala, te ona zato trpa u svoj džep profit od toga.

U jednome slučaju vrši se samo privremeno pomeranje optičućeg sredstva, koje Engleska banka izravnava time što kratko vreme pred rok kvartalnih poreza i takođe kvartalnih dividendi daje kratkoročne predujmove uz niske kamate; ovako izdate prekobilje novčanice prvo ispune prazninu stvorenu plaćanjem poreza, dok njihovo ponovno plaćanje Banci odmah zatim vraća preobilje novčanica koje je u publiku ubačeno isplatom dividendi.

U drugom slučaju, niski ili puni opticaj uvek je samo drukčija raspodela iste mase prometnih sredstava na aktivni opticaj i depozite, tj. na oruđe zajmova.

^{1*} opticaj je pun, novac je obilan — ^{2*} opticaj je nizak, novac je oskudan

S druge strane, ako se npr. prilivom zlata u Englesku banku uveća broj novčanica izdatih za zlato, one pomažu eskontovanju izvan Banke, a vraćaju se natrag u otplatama zajmova, tako da se absolutna masa novčanica u opticaju samo za trenutak uvećava.

Ako je opticaj pun zbog uvećanja poslova (što je mogućno i uz relativno niske cene), kamatna stopa može biti relativno visoka zbog tražnje za zajmovnim kapitalom usled toga što rastu profiti i množe se novi plasmani. Ako je on nizak, zbog kontrakcije poslova ili i zbog veće kulantnosti kredita, kamatna stopa može biti niska i pored visokih cena. (Vidi šta kaže Hubbard^{1*}).

Absolutna količina opticaja ima odlučujući uticaj na kamatnu stopu samo u periodima stiske. Tu: ili tražnja za punim opticajem izražava samo tražnju za sredstvima tezaurizacije (ne uzimajući u obzir umanjenu brzinu kojom novac optiče i kojom se identični komadi novca postojano preobraćaju u zajmovni kapital) zbog odsustva kredita, kao 1847, kada suspendovanje Bankovnog zakona nije dalo povoda nekoj ekspanziji opticaja, ali je bilo dovoljno da zgrnute novčanice ponovo istera na videlo i baci u opticaj. Ili pak, može pod takvim okolnostima i stvarno biti potrebno više prometnih sredstava, kao što je 1857. opticaj posle suspendovanja Bankovnog zakona za izvesno vreme stvarno porastao.

Inače, absolutna masa opticaja ne utiče na kamatnu stopu, pošto se ona — pod pretpostavkom postojane ekonomije i brzine opticaja — prvo, određuje cenama roba i masom transakcija (pri čemu većinom jedan momenat parališe uticaj drugoga) i, najzad, stanjem kredita, dok ona obratno nikako ne određuje kredit; a drugo, pošto robne cene i kamata ne stoje ni u kakvoj nužnoj vezi.

Za vreme Bank Restriction Act-a^[72] (1797 - 1820) došlo je do preobilja currency^{2*}, kamatna stopa bila je stalno mnogo viša nego otkako se ponovo počelo plaćati u gotovu. Sa ograničenjem emisije novčanica i uvećanjem meničnih kurseva ona je kasnije brzo pala. 1822, 1823, i 1832. opšti opticaj bio je nizak, kamatna stopa takođe niska. 1824, 1825. i 1836. opticaj je bio visok, kamatna stopa se dizala. U letu 1830. opticaj je bio visok, kamatna stopa niska. Od otkrića zlatnih polja proširio se novčani opticaj u celoj Evropi, kamatna stopa se popela. Kamatna stopa, dakle, ne zavisi od količine novca u opticaju.

Razlika između izdavanja prometnih sredstava i pozajmljivanja kapitala najbolje se pokazuje kod stvarnog procesa reprodukcije. Tamo smo (knj. II, odeljak III) videli kako se razmenjuju različiti sastavni delovi proizvodnje. Na primer, promenljivi kapital materijalno se sastoji od životnih sredstava radnika, od jednog dela njihovog sopstvenog proizvoda. Ali je on njima deo po deo isplaćen u novcu. Ovaj novac kapitalista mora da predujmi, a umnogome zavisi od

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 467 - 469. — ^{2*} opticajnog sredstva

organizacije kreditnog sistema da li će iduće nedelje opet moći da isplati promenljivi kapital starim novcem koji je isplatio prošle nedelje. Isto je tako u činovima razmene između različnih sastavnih delova nekog ukupnog društvenog kapitala, npr. između sredstava potrošnje i sredstava za proizvodnju sredstava potrošnje. Kao što smo videli, novac za njihov promet mora predujmiti jedan ili oba razmenjivača. On onda ostaje u opticaju, ali se po izvršenoj razmeni opet vraća onome koji ga je predujmio, pošto ga je ovaj bio predujmio povrh svog stvarno zaposlenog industrijskog kapitala (v. knj. II, glavu 20). Pri razvijenom kreditnom sistemu, gde se novac koncentriše u rukama banaka, njega preduimaju banke, bar nominalno. Ovo preduimanje se odnosi samo na novac koji se nalazi u opticaju. To je predujam prometnih sredstava, ne predujam kapitalâ koje ta sredstva promeću.

Chapman:

5062. »Može biti i takvih perioda kada se u rukama publike nalazi vrlo velika suma novčanica, a da se ipak nijedna ne može dobiti.«

Novca ima i za vreme panike, ali se svaki dobro čuva da ga ne pretvori u pozajmljivi kapital, u pozajmljivi novac; svako ga čvrsto drži za potrebe stvarnog plaćanja.

5099. »Banke u poljoprivrednim srezovima šalju svoje nezaposlene suviške vama i drugim londonskim kućama? — Da.« — 5100. »Na drugoj strani, fabrički srezovi Lankašira i Jorkšira eskontuju kod vas menice za svoje poslovne svrhe? — Da.« — 5101. »Tako da se ovim putem omogućava da se suvišni novac jednog dela zemlje iskoristi za potrebe nekog drugog dela? — Sasvim tačno.«

Chapman kaže da je običaj banaka da svoj suvišni novčani kapital investiraju za kraće vreme u kupovinu konsola i blagajničkih zapisa u poslednje vreme umnogome napušten otkako je nastao običaj da se taj novac pozajmljuje at call (na opoziv, iz dana u dan, u svaku dobu opozivo). On sam drži da je kupovanje ovakvih papira za njegov posao krajnje necelishodno. Zato on novac ulaže u dobre menice, od kojih svakodnevno jednom delu prispeva rok, tako da uvek zna na koliko likvidnog novca može svaki dan računati. (5001 — 5005).

Čak se i porast izvoza predstavlja više ili manje za svaku zemlju, ali većinom za onu koja daje kredit, kao veće potraživanje na unutrašnjem novčanom tržištu, ali koje se tek u vreme stiske oseća kao takvo. U vreme kada se izvoz uvećava, fabrikanti po pravilu vuku na konsignacije engleskih fabrikata dugoročne menice na trgovce-izvoznike. (5126.)

5127. »Nije li često slučaj da postoji sporazum da se ove menice s vremena na vreme obnavljaju?« — {Chapman.} »To je stvar koju oni od nas prikrivaju; mi ne bismo dopustili takve menice... To se sigurno može događati, ali o nečem takvom ne mogu ništa da kažem.« (Nevini Chapman.) — 6129. »Kad izvoz jako poraste, kao samo poslednje godine za 20 miliona £, ne vodi li to samo po

sebi velikoj tražnji kapitala za eskontovanje menica koje predstavljaju ovaj izvoz? — Nesumnjivo.« — 5130. »Pošto Engleska po pravilu daje inostranstvu kredit za sve svoje izvoze, ne bi li to zahtevalo apsorbovanje odgovarajućeg dodatnog kapitala za vreme dok to traje? — Engleska daje ogroman kredit; ali zato ona uzima kredit za svoje sirovine. Iz Amerike se na nas vuče uvek na 60 dana, a iz drugih zemalja na 90 dana. S druge strane, dajemo mi kredit; kad šaljemo robu u Nemačku, dajemo 2 do 3 meseca.«

Wilson pita Chapmana (5131) da li se na ove uvezene sirovine i kolonijalne robe vuku menice na Englesku već u isto vreme kad se utovare i da li one ne stižu čak u isto vreme sa tovarnim listovima? Chapman drži da je tako, ali ne zna ništa o ovim »trgovačkim« poslovima; treba pitati ljudе koji to bolje znaju. — U izvozu za Ameriku, kaže Chapman, »robe se simbolizuju u tranzitu« [5133]; ova mutljavina treba da znači da engleski izvoznik vuče za robu na jednu od velikih američkih bankarskih kuća u Londonu četvoromesečne menice a banka dobija pokriće iz Amerike.

5136. »Da li po pravilu poslove sa vrlo dalekim zemljama ne vodi trgovac koji čeka na svoj kapital dok se robe ne prodaju? — Može biti kućā s velikim privatnim bogatstvom koje su kadre da ulože svoj sopstveni kapital, a da ne uzmu predujmove na robu; ali se ove robe većinom pretvaraju u predujmove putem akcepata dobro poznatih firmi.« — 5137. »Te su kuće... u Londonu, Liverpulu i u drugim mestima.« — 5138. »Dakle, svejedno je da li fabrikant mora dati svoj sopstveni novac, ili da li on dobija u Londonu ili Liverpulu nekog trgovca koji novac preduima; to uvek ostaje predujam učinjen u Engleskoj? — Sasvim tačno. S tim ima fabrikant posla samo u malom broju slučajeva« (1847, naprotiv, gotovo u svim slučajevima). »Neki trgovac fabrikatima, npr. u Mančesteru, kupi robe i utovari ih na brod preko neke ugledne kuće u Londonu; čim se londonska kuća uverila da je sve upakovano prema sporazumu, vuče on na londonsku kuću šestomesečne menice za ove robe koje idu u Indiju, Kinu, ili na koju drugu stranu; onda se umeša bankarski svet i eskontuje mu ove menice, tako da u vreme kad treba da plati za ove robe, on već ima spremlijen novac putem eskontovanja onih menica.« — 5139. »Ali ako onaj i ima novac, ipak ga je bankar morao predujmiti? — Bankar ima menicu; bankar je menicu kupio; on upotrebljava svoj bankovni kapital u ovom obliku, naime u eskontovanju trgovinskih menica.«

{Dakle ni Chapman ne gleda u eskontovanju menica davanje predujma, već kupovinu robe. — F. E.}

5140. »Ali to još uvek predstavlja jedan deo potraživanja na londonskom novčanom tržištu? — Nesumnjivo; ovo je bitno zanimanje novčanog tržišta i Engleske banke. Engleska banka prima ove menice isto tako rado kao mi; ona zna da su one dobra investicija.« — 5141. »Kako raste izvozni posao, tako raste i tražnja na novčanom tržištu? — U meri u kojoj raste prosperitet zemlje, učestvujemo i mi« (Champani) »u tome.« — 5142. »Dakle, kad se ova razna polja plasiranja kapitala iznenadno prošire, onda je prirodna posledica toga penjanje kamatne stope? — U to nema sumnje.«

5143. Chapman: »... ne mogu sasvim da shvatim kako to da smo pri našem velikom izvozu imali toliko veliku upotrebu zlata.«

5144. Poštovani Wilson pita:

»Ne može li biti da dajemo veće kredite na naš izvoz nego što ih uzimamo na naš uvoz? — Ja bih u to sumnjao. Kad neko akceptuje menicu za svoju robu koju šalje iz Mančestera za Indiju, ne može akceptovati za manje od 10 meseci. Mi smo, i to je sasvim sigurno, morali plaćati Americi njen pamuk neko vreme pre no što Indija nama plaća; ali je prilično škakljivo ispitivati kakav uticaj to ima.« — 5145. »Ako smo, kao prošle godine, imali uvećanje izvoza manufaktturne robe za 20 miliona £, mi smo pre toga već morali imati i znatno uvećanje uvoza sirovina« (a već je na ovaj način preteran izvoz identičan s preteranim uvozom, a preterana proizvodnja s preteranom trgovinom) »da bismo proizveli ovu uvećanu količinu roba? — Nesumnjivo.« 5146. »Mora da smo imali da platimo neki veoma znatan bilans, tj. bilans mora da je za to vreme bio negativan za nas, ali na duže vreme je menični kurs sa Amerikom u našu korist, i već dosta dugo dobijamo iz Amerike znatne dovoze plemenitog metala.«

5148. Wilson pita arhizelenaša Chapmana ne smatra li on svoje visoke kamate kao znake velikog prosperiteta i visokih profita. Očigledno iznenaden naivnošću ovog sikofanta, Chapman to potvrđuje, ali je dovoljno iskren da se ogradi sledećom izjavom:

»Ima nekih koji se drukčije ne mogu pomoći; imaju da odgovore svojim obavezama i moraju ih izvršiti, bilo to unosno ili ne; ali ako potraje {visoka kamatna stopa} ona bi bila znak prosperiteta.«

Obojica zaboravljuju da ona može, kao što je bilo 1857, da bude znak da lutajući vitezovi kredita čine zemlju nesigurnom, da mogu da plaćaju visoku kamatu jer je plaćaju iz tuđeg džepa (a pri tome pomažu da se kamatna stopa za sve odredi) i u međuvremenu žive na visokoj nozi od anticipiranih profita. U isto vreme može, uostalom, baš to da bude vrlo unosan posao za fabrikante itd. Sistem predujmova čini da povraci postanu potpuno varljivi. To objašnjava i sledeće, što u pogledu Engleske banke ne treba objašnjenja, jer kad je kamatna stopa visoka, ona eskontuje niže nego drugi.

5156. »Doista mogu kazati«, kaže Chapman, »da sume naših diskonta u sadašnjem momentu, kada smo tokom tako dugog vremena imali visoku kamatnu stopu, stoje na svome maksimumu.«

(Ovo je Chapman rekao 21. jula 1857, nekoliko meseci pre sloma.)

5157. »Godine 1852« (kad je kamata bila niska) »nisu ni izdaleka bile ovako velike.«

Zato što je onda posao u stvari bio još mnogo zdraviji.

5159. »Kad bi tržište bilo jako preplavljen novcem... a Bančin eskont nizak, imali bismo opadanje menica... 1852. bili smo u jednoj sasvim drugoj fazi. Izvoz i uvoz zemlje nisu u ono vreme bili ništa prema sadašnjem stanju.«

— 5161. »Pod ovom visokom eskontnom stopom naša su eskontovanja isto tako velika kao 1854.« (Kad je kamata bila 5 - 5 $\frac{1}{2}$ %).)

Osobito je zabavno u Chapmanovom saslušanju kako ovi ljudi stvarno smatraju da je novac publike njihova svojina i misle da imaju pravo na stalnu pretvorljivost menica koje oni eskontuju. Naivnost u pitanjima i odgovorima je velika. Dužnost je zakonodavstva da menice akceptovane od velikih kuća učini uvek pretvorljivima; da se pobrine za to da ih Engleska banka pod svima okolnostima opet dalje eksontuje bill-brokers-ima. A pri tom su 1857. pala pod stečaj trojica bill-brokers-a sa nekih 8 miliona, dok im je sopstveni kapital bio krajnje sitan prema ovim dugovima.

5177. »Hoćete li time da kažete da po Vašem mišljenju oni« (akcepti Baringâ ili Loydova) »treba da budu prinudno eskontljivi, kao što je sada svaka novčanica Engleske banke prinudno razmenljiva za zlato? — Ja sam mišljenja da bi bilo veoma žalosno ako se one ne bi mogle eskontovati; krajnje je čudan položaj da bi neko morao obustaviti plaćanja zato što ima akcepte od firme Smith, Payne & Co. ili Jones Loyd & Co., a ne može da ih eskontuje.« — 5178. »Nije li akcept kuće Baring obaveza da će platiti izvesnu sumu novaca o prispeću menice? — To je sasvim tačno; ali gospoda Baring, preuzimajući ovaku obavezu, kao god i svaki trgovac kad preuzme ovaku obavezu, ni u snu ne misle da će oni to morati da plate u zlatnicima; oni računaju da će to moći платити u Clearing House-u.« — 5180. »Mislite li onda da bi se morala izmisliti neka vrsta mehanizma pomoću kojeg bi publika imala prava da primi novac pre prispeća menice tako što bi neko drugi morao da je eskontuje? — Ne, ne od akceptanta; ali ako ovim mislite da mi ne treba da imamo mogućnost da nam trgovinske menice budu eskontovane, onda moramo izmeniti čitavo ustrojstvo stvari.« — 5182. »Vi, dakle, držite da bi ona« (trgovinska menica) »morala biti pretvorljiva u novac isto onako kao što novčanica Engleske banke mora biti pretvorljiva u zlato? — Bezuslovno, pod izvesnim okolnostima.« — 5184. »Vi, dakle, držite da bi ustanove currency^{1*} morale biti ustrojene tako da bi neka trgovinska menica od nesumnjive solidnosti bila u svako doba isto tako lako razmenljiva za novac kao i kakva novčanica? — Držim.« — 5185. »Vi ne idete toliko daleko da kažete da bi bilo Englesku banku, bilo koga god drugog, trebalo zakonski prisiliti da je razmeni? — Ja svakako idem toliko daleko da kažem da bi, kad donosimo zakon o regulisanju currency, trebalo preduzeti mere da se spreči mogućnost nastupanja inkonvertibilnosti unutrašnjih trgovinskih menica, ukoliko su te menice izvan sumnje solidne i legitimne.«

Ovo je pretvorljivost trgovinske menice protiv pretvorljivosti novčanice.

5190. »Novčari u zemlji doista predstavljaju samo publiku« — kao gospodin Chapman kasnije pred porotom u slučaju Davidson. Vidi Great City Frauds^[73].

^{1*} opticaja

5196. »O kvartalnim rokovima« (kada se isplaćuju dividende) »apsolutno je ... potrebno da se obratimo Engleskoj banci. Kad iz prometa izvadite 6 ili 7 miliona državnih prihoda anticipirajući dividende, onda mora da postoji neko ko tu sumu stavlja na raspolaganje u međuvremenu.«

(U ovom se slučaju, dakle, radi o ponudi novca, ne kapitala ili zajmovnog kapitala.)

5169. »Svako ko poznaje naš trgovinski svet mora znati da kad se nađemo u takvom položaju da blagajnički zapisi ne mogu da se prodadu, da su obveznice Istočnoindijske kompanije^[74] potpuno beskorisne, da se ne mogu eskontovati ni najbolje trgovinske menice, mora velika zabrinutost obuzeti one koje posao doveđe u situaciju da na prost zahtev momentano izvrše plaćanja u domaćim prometnim sredstvima, a ovo je slučaj sa svima bankarima. Posledica toga je onda da svako udvostruči svoju rezervu. Pa vidite sad kakva je posledica po celu zemlju kad svaki provincijski bankar, kojih ima oko 500, mora da naredi svome londonskom korespondentu da mu remituje 5000 £ u novčanicama. Čak i kad uzmeš ovako malu sumu kao prosečnu, što je već sasvim absurdno, dolazimo na $2\frac{1}{2}$ miliona £ koji se izvlače iz opticaja. Kako da se nadoknade ti milioni?«

S druge strane, privatni kapitalisti itd., koji imaju novac, neće da ga dadu ni uz koju kamatu, jer po Chapmanu oni kažu:

5195. »Mi radije nećemo da imamo nikakvu kamatu nego da budemo u nedoumici da li možemo dobiti novac u slučaju da nam zatreba.«

5173. »Naš je sistem u ovome: imamo 300 miliona £ obaveza, čija se isplata u tekućoj zemaljskoj moneti može zahtevati u jednom jedinom datom momentu; a ova zemaljska moneta, ako je svi na to upotrebimo, iznosi 23 miliona £, ili koliko bude; nije li to takvo stanje koje nas svakog časa može baciti u trzavice?«

Otuda u krizama naglo preobraćanje kreditnog sistema u monetarni sistem.

Ako se ne uzme u obzir unutrašnja zemaljska panika u krizama, može o količini novca da bude reči samo ukoliko se tiče metala, svetskog novca. A baš to Chapman isključuje; on govori samo o 23 miliona *banknota*.

Isti Chapman:

5218. »Primarni uzrok poremećaja na novčanom tržištu« (u aprilu i kasnije u oktobru 1847) »nesumnjivo je bio u količini novca koji je bio potreban da se regulišu menični kursevi, usled izvanrednih uvoza te godine.«

Prvo, ova je rezerva novca svetskog tržišta tada bila svedena na minimum. Drugo, ona je u isti mah služila kao jamstvo za konvertibilnost kreditnog novca, banknota. Tako je ona spojila dve sasvim različite funkcije, ali koje obe proizlaze iz prirode novca, pošto je stvarni novac uvek novac svetskog tržišta, a kreditni novac uvek počiva na novcu svetskog tržišta.

Da 1847. nije suspendovan Bankovni zakon od 1844, »ne bi Clearing Houses mogle savladati svoje poslove«. (5221.)

Ipak je Chapman naslućivao predstojeću krizu:

5236. »Ima izvesnih situacija novčanog tržišta (a sadašnja nije mnogo daleko od toga), kad je s novcem vrlo teško, te se mora pribeti Banci.«

5239. »Što se tiče suma koje smo uzeli iz Banke u petak, subotu i ponedeljak, 19., 20. i 22. oktobra 1847, bili bismo mnogo zahvalni da smo naredne srede mogli dobiti menice natrag; novac nam se momentano vratio čim je panika prošla.«

Naime, u utorak 23. oktobra suspendovan je Bankovni zakon, i time je kriza bila prekinuta.

Pod br. 5274, Chapman drži da menice koje istovremeno teku na London iznose 100 - 120 miliona £. Tu nisu obuhvaćene lokalne menice na provincijska mesta.

5287. »Dok se u oktobru 1856. iznos novčanica u rukama publike popeo na 21 155 000 £, ipak je bilo vanredno teško dobiti novac; uprkos tome što je publike imala toliko u rukama, mi ga nismo mogli dobiti u naše ruke.«

Naime, usled zabrinutosti stvorene stiskom u kojoj se neko vreme (marta 1856) nalazila Eastern Bank.

5290. Čim panika jednom prođe

»svi bankari koji vuku svoj profit iz kamata odmah »počinju sa zapošljavanjem svog novca.«

5302. Uznemirenje prilikom opadanja Bančine rezerve Chapman ne objašnjava strahom zbog depozita, već time što svi oni koji mogu doći u situaciju da iznenada moraju plaćati velike sume vrlo dobro znaju da mogu biti priterani da se obrate Banci kao poslednjem izvoru pomoći prilikom stiske na novčanom tržištu; a

»kad Banka ima vrlo malu rezervu, ne raduje se da nas primi, nego naprotiv.«

Uostalom, zanimljiva je stvar kako rezerva iščezava kao faktična veličina. Bankari drže jedan minimum za svoj tekući posao delom kod sebe, delom kod Engleske banke. Bill-brokers-i drže »labavi bankovni novac zemlje« bez rezerve. A Engleska banka ima naspram svojih depozitnih dugova samo rezervu bankara i drugih, pored public deposits [državnih depozita] itd., koju ona pušta da siđe do najniže tačke, npr. do 2 miliona £. Zbog toga u periodima stiske (a ova smanjuje rezervu, jer se novčanice koje se uberu za metal koji otiče moraju poništiti) cela ova varancija nema osim ta dva miliona papira apsolutno nikakvu drugu rezervu sem metalne rezerve, a zbog toga svako njen smanjivanje usled odliva zlata uvećava krizu.

5306. »Kad ne bi bilo pri ruci novaca da bi se izvršila poravnanja u Clearing House-u, ja ne vidim šta bi nam drugo preostalo no da se sastanemo i da naša plaćanja izvršimo u prima-menicama, menicama na državnu blagajnu, na firmu Smith, Payne & Co. itd.« — 5307. »Dakle, ako bi vlada propustila da vas snabde prometnim sredstvom, vi biste ga sebi stvorili sami? — Pa šta možemo? Publika

dode i uzme nam prometno sredstvo iz ruke; njega nema.« — 5308. »Vi biste prosto činili u Londonu ono što se u Manchesteru čini svaki dan? — Da.«

Vrlo je dobar Chapmanov odgovor na pitanje koje postavlja Cayley (Birmingham-man Attwoodove škole^[75]) u odnosu na Overstone-ovo shvatanje kapitala:

5315. »Pred odborom je dat iskaz da u stisci kakva je bila 1847. ljudi ne traže novac već kapital; šta Vi o tome mislite? — Ne razumem Vas; mi trgujemo samo novcem; ne razumem šta time mislite.« — 5316. »Ako pod njim« (trgovinskim kapitalom) »razumete količinu novca koji neko ima u svojoj radnji i koji pripada samo njemu, ako to zovete kapitalom, onda to većinom sačinjava samo veoma neznatan deo novca kojim on u svojim poslovima rukuje, posredstvom kredita koji mu daje publika« — posredovanjem raznih Chapmana.

5339. »Znači li oskudicu u bogatstvu kad suspendujemo naša plaćanja u gotovu? — Nikako; . . . mi ne oskudevamo u bogatstvu, nego se krećemo u jednom krajnje veštačkom sistemu, pa kad imamo preterano goruću (superincumbent) tražnju za našim prometnim sredstvima, mogu nastupiti okolnosti koje nas sprečavaju da se dočepamo tih prometnih sredstava. Zar da se zbog toga ukoči cela trgovinska industrija zemlje? Treba li da zatvorimo sve pristupe zaposlenosti?« — 5338. »Ako bismo bili stavljeni pred pitanje šta hoćemo da održimo, plaćanja u gotovu ili industriju zemlje, ja znam koje bih se od te dve stvari odrekao.«

O zgrtanju novčanica »u nameri da se pooštira stiska i izvuče korist od posledica« (5358) kaže da se to vrlo lako može dogoditi. Tri velike banke bile bi za ovo dovoljne.

5383. »Ne mora li Vama, kao čoveku koji je upoznat s velikim poslovima našeg glavnog grada, biti poznato da kapitalisti iskorišćuju ove krize da naprave ogromne profite iz propasti onih koji padnu kao žrtve? — Nesumnjivo je tako.«

A g. Chapmanu smemo to verovati, mada je on, pokušavši da »napravi ogromne profite iz propasti žrtava«, kao trgovac slomio šiju. Jer dok njegov ortak Gurney kaže da svaka promena u poslu donosi korist onome koji se ume snalaziti, dotle Chapman kaže:

»Jedan deo društva ne zna ništa o drugome; npr. fabrikant koji izvozi za Kontinent ili koji uvozi sirovine za sebe ne zna ništa o drugome koji trguje zlatnim polugama.« (5046.)

I tako se dogodilo da jednoga dana Gurney i Chapman ni sami nisu »umeli da se snađu«, pa su doživeli zloglasan bankrot.

Već smo gore videli da izdavanje novčanica ne znači u svima slučajevima preduimanje kapitala. Sledeći Tooke-ov iskaz pred C. D. — odborom lordova 1848. samo je dokaz da predujam kapitala, čak i onda kad se vrši izdavanjem novčanica od strane banke, ne znači bez daljega uvećanje količine novčanica u opticaju:

3099. »Mislite li da Engleska banka može znatno da uveća svoje predujmove, a da to ne dovede do uvećanja emisije novčanica? — Ima u izobilju či-

njenica koje to dokazuju. Jedan od najočitijih primera bio je 1835, kada je Banka upotrebila zapadnoindijske depozite i zajam od Istočnoindijske kompanije da bi uvećala predujmove publici; tada se u isto vreme suma novčanica u rukama publike faktično nešto smanjila... Nešto se slično može zapaziti 1846. u vreme uplata železničkih depozita u Banku; hartije od vrednosti (u eskontu i depou) popele su se na nekih 30 miliona, dok na sumu novčanica u rukama publike nije bilo primetnog uticaja.«

Ali, veletrgovina ima, pored novčanica, i drugo, za nju još važnije prometno sredstvo: menicu. Chapman nam je pokazao koliko je za redovan tok poslova bitno da se dobre menice svugde i pod svima okolnostima primaju kao plaćanje: »Ne vredi li više Tausves Jontof, šta onda da vredi, avaj, avaj!«^[76] Pa kako se ova dva prometna sredstva odnose među sobom?

Gilbart kaže o tome:

»Ograničavanje sume novčaničnog opticaja redovno uvećava sumu meničnog prometa. Menica ima dve vrste — trgovinskih i bankarskih — ... ako novac postane redak, zajmodavci kažu: „Vucite na nas, a mi ćemo akceptovati“, i kad peki provincijski bankar eskontuje kakvu menicu kome svom klijentu, on mu ne daje gotov novac, nego svoju sopstvenu tratu za 21 dan na svog londonskog agenta. Ove menice služe kao prometno sredstvo.« (F. W. Gilbart, *An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.*, str. 31.)

To potvrđuje i Newmarch u nešto modifikovanom obliku, B. A., 1857, br. 1426:

»Ne postoji veza između kolebanja u sumi prometanih menica i u sumi optičućih banknota... jedini prilično ravnomerni rezultat jeste... da čim nastupi i najmanja stiska na novčanom tržištu, kakvu nagoveštava podizanje eskontne stope, znatno se uveća obim meničnog prometa i obrnuto.«

Ali menice koje se u to vreme vuku nisu ni u kom slučaju samo one kratkoročne bankovne menice koje Gilbart pominje. Naprotiv, to su velikim delom akomodacijske menice koje ne predstavljaju nikakav stvarni posao, ili čak predstavljaju samo poslove koji su poduzeti jedino za to da bi se na njih mogle vući menice; za obe smo stvari dali dosta primera. Zbog toga kaže »Economist« (Wilson), upoređujući sigurnost ovakvih menica sa sigurnošću banknota:

»Novčanice isplative donosiocu ne mogu nikad ostati napolju u preobilno meri, jer bi suvišak uvek dolazio natrag banchi radi zamene, dok se dvomesečne menice mogu izdati u preteranoj meri, pošto nema sredstava da se izdavanje kontroliše dok im ne prispe rok, kada su možda opet zamenjene drugima. Za nas je potpuno neshvatljivo da bi neka nacija mogla priznati sigurnost opticaja menica plativih o nekom budućem terminu, a da bi, naprotiv, izražavala bojazan prema opticaju papirnog novca plativog donosiocu.« (»Economist«, 1847, str. 575.)

Prema tome, količina prometanih menica, kao i novčanica, određena je jedino potrebama prometa; u običnim vremenima cirku-

lisalo je pedesetih godina u Ujedinjenoj Kraljevini, pored 39 miliona banknota, oko 300 miliona menica, od kojih samo na London 100—200 miliona. Obim u kome cirkulišu menice nema uticaja na obim novčane cirkulacije, a ova poslednja vrši uticaj na nj samo u vremenima novčane oskudice, kada se uvećava broj menica a pogoršava njihov kvalitet. Najzad, u času krize, menična cirkulacija potpuno izdaje; nema čoveka koji može upotrebiti plaćevna obećanja, pošto svako hoće da primi samo plaćanje u gotovu; samo novčanica, bar dosad u Engleskoj, održava svoju prometnu sposobnost, jer iza Engleske banke стоји nacija s celim svojim bogatstvom.

Videli smo da se čak i g. Chapman, čovek koji je 1857. bio i sam magnat novčanog tržišta, gorko tuži na to što u Londonu ima više velikih novčarskih kapitalista koji su dovoljno jaki da u nekom datom momentu čitavo novčano tržište bace u nered i time najsramnije očerupaju manje novčare. Ima, tako, više ovakvih velikih ajkula, koje bi znatno mogle pooštiti stisku prodajući 1—2 miliona šektera i uzimajući time sa tržišta isti iznos u novčanicama (a u isti mah u raspoloživom zajmovnom kapitalu). Bilo bi dosta da se slože tri velike banke da ovakvim manevrom stisku pretvore u paniku.

Prirodno je da je najveća kapitalska sila u Londonu Engleska banka, ali nju njen položaj kao poludržavne ustanove dovodi u nemogućnost da svoju moć očituje na ovako brutalan način. Pa ipak i ona poznaje dovoljno puteva i načina — osobito od donošenja Bankovnog zakona od 1844. — da zaradi svoje.

Engleska banka ima kapital od 14 553 000 £ i osim toga raspolaze sa oko 3 miliona £ »ostatka«, tj. nepodeljenih profita, kao i svim novcem koji uđe u državne kase za poreze itd., koji se mora kod nje deponovati dok ne ustreba. Ako se tome priračuna još i suma drugih novčanih depozita (uobičajenim vremenima oko 30 miliona £) i novčanice izdate bez pokrića, onda će se naći da je Newmarcheva ocena još prilično umerena kad kaže (B. A., 1857, br. 1889):

»Uverio sam se da se celokupna suma fondova koji su na {londonskom} novčanom tržištu neprekidno zaposleni može oceniti na oko 120 miliona £, a od ovih 120 miliona Engleska banka raspolaže veoma znatnim delom, sa oko 15—20%.«

Ukoliko Banka izdaje novčanice koje nisu pokrivene metalnom rezervom u njenim rezervima, stvara ona znakove vrednosti koji za nju predstavljaju ne samo prometna sredstva nego i dodatni — mada fiktivni — kapital u nominalnom iznosu ovih nepokrivenih novčanica. A ovaj dodatni kapital odbacuje joj i dodatni profit. — B. A., 1857, Wilson pita Newmarcha:

1563. »Opticaj sopstvenih banknota neke banke, tj. ona njihova suma koja prosečno ostaje u rukama publike, sačinjava dodatak efektivnom kapitalu te banke,

zar ne? — Zcelo.« — 1564. »Znači da sav profit što ga banka izvlači iz ovog opticaja jeste profit koji potiče iz kredita, a ne od kakvog kapitala koji bi ona stvarno imala? — Zcelo.«

To isto, razume se, važi i za privatne banke koje izdaju novčanice. U svojim odgovorima br. 1866 - 1368 smatra Newmarch dve trećine svih tih izdatih banknota (za poslednju trećinu moraju te banke držati metalnu rezervu) kao »stvaranje tolike količine kapitala« jer se u tolikome iznosu prišteđuje zvečeći novac. Otuda bankarev profit može i da ne bude veći od profita drugih kapitalista. Ostaje činjenica da on profit vuče iz ove nacionalne uštade zvečećeg novca. Što se nacionalna uštada ispoljava kao privatni profit, nimalo ne šokira buržoaskog ekonomistu, pošto je profit uopšte prisvajanje nacionalnog rada. Ima li šta luđe nego npr. kad Engleska banka 1797 - 1817, čije novčanice uživaju poverenje samo preko države, prima onda od države, dakle od publike, u obliku kamata za državne zajmove platu za moć koju joj država daje da ove iste novčanice pretvori od papira u novac i onda ih pozajmi državi?

Uostalom, banke imaju još i drugih sredstava da stvore kapital. Po istome Newmarchu, imaju provincijske banke, kako smo gore već pomenuli, običaj da svoje suvišne fondove (tj. novčanice Engleske banke) šalju londonskim bill-brokers-ima, koji im to uzvraćaju eskontovanim menicama. Ovim menicama uslužuje banka svoje klijente, pošto je za nju pravilo da više ne izda menice koje je primila od svojih lokalnih klijenata, kako blisko susedstvo ovih klijenata ne bi upoznalo njihove poslovne operacije. Ove menice dobijene iz Londona ne služe samo za to da budu izdate klijentima koji imaju da vrše plaćanja direktno u Londonu, u slučaju da ovi ne prepostavde da od banke uzmu sopstvenu uputnicu na London; one služe i za izvršenje plaćanja u provinciji, jer im bankarev indosman obezbeđuje lokalni kredit. Tako su one, npr. u Lankaširu, istisnule iz prometa sve sopstvene novčanice lokalnih banaka i veliki deo novčanica Engleske banke. (Isto, br. 1568 - 1574.)

Ovde, dakle, vidimo kako banke stvaraju kredit i kapital: 1) izdavanjem sopstvenih novčanica; 2) izdavanjem uputnica na London s rokom od 21 dana, ali koje se njima pri izdavanju odmah plaćaju u gotovu; 3) vršeći plaćanja eskontovanim menicama koje su kreditnu sposobnost u prvom redu i u suštini, bar za dotičnu oblast, do bile indosmanom banke.

Moć Engleske banke pokazuje se u njenom regulisanju tržišne kamatne stope. U vremenima normalnog toka poslova može se dogoditi da Engleska banka ne uzmogne povišenjem eskontne stope¹²

¹² Na glavnoj skupštini akcionara »Union Bank of London« 17. januara 1894. priča predsednik g. Ritchie da je Engleska banka 1893. eskontnu stopu od $2\frac{1}{2}\%$ (u julu) popela u avgustu na 3 i 4%, pa pošto je uprkos tome za četiri

staviti branu kakvom umerenom odlivu zlata iz svoje metalne rezerve, jer potrebu u platežnim sredstvima pokrivaju privatne i akcionarske banke i bill-brokers, čiji su se kapitali poslednjih trideset godina znatno osili. Onda ona valja da primeni druga sredstva. Ali za kritične momente važi još uvek ono što je bankar Glyn (iz firme Glyn, Mills, Currie & Co.) izjavio pred »Commercial Distress«-odborom 1848/57:

1709. »U periodima velike stiske u zemlji, kamatnom stopom komanduje Engleska banka.« — 1710. »U periodima izvanredne stiske... kada privatni bankari i brokers srazmerno ograničuju eskontovanja, padaju ona na Englesku banku, i tada je u njenoj vlasti da utvrdi tržišnu kamatnu stopu.«

Na svaki način, kao javna ustanova pod zaštitom države i s državnim privilegijama, ona svu svoju moć ne sme bezobzirno iskorišćavati, kako to sebi mogu da dopuste privatne kuće. Zato i Hubbard kaže pred Bank Committee, B. A., 1857:

2844. (Pitanje:) »Nije li tako da kad je eskontna stopa najviša, onda Engleska banka najjeftinije uslužuje, a kad je najuiža, onda su brokers najjeftiniji?« — (Hubbard:) »Uvek će tako biti, jer Engleska banka ne ide nikad toliko naniže kao njeni konkurenti, a kad je stopa na najvišem stepenu, nikad ne ide sasvim tako visoko.«

Ipak je to ozbiljan događaj u poslovnom životu kad u vreme stiske Banka, kako se to u publici kaže, prišarafi, tj. kad kamatnu stopu, koja već стоји изнад proseka, još više popne.

»Čim Engleska banka prišarafi, prestaju sva kupovanja za izvoz u inostranstvo... izvoznici čekaju dok depresija cena dostigne najnižu tačku, pa tek onda kupuju, a ne ranije. A kad se stiglo do ove tačke, kursevi su već opet uređeni — izvoz zlata prestaje pre nego što se dostigne ova najniža tačka depresije. Kupovine robe za izvoz mogu možda vratiti natrag jedan deo zlata poslatog u inostranstvo, ali one dolaze suviše dockan da bi sprecile odliv.« (J. W. Gilbart, *An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market*, London 1840, str. 35.) »Druga jedna posledica regulisanja prometnog sredstva pomoću inostranih meničnih kurseva jeste da ono u vremenima stiske dovodi do ogromne kamatne stope.« (Isto, str. 40.) »Troškovi koje rada ponovno uspostavljanje meničnih kurseva padaju na proizvodnu industriju zemlje, dok se u toku ovog procesa profit Engleske banke pozitivno uvećava time što ona produžuje svoj posao sa umanjenim iznosom plemenitog metala.« (Isto, str. 52.)

nedelje izgubila puna $4\frac{1}{2}$ miliona £ zlata, na 5%, posle čega se zlato vraćalo, a bančina stopa bila snižena u septembru na 4, u oktobru na 3%. Ali tržište nije priznalo ovu stopu. »Kad je bančina stopa bila 5%, tržišna je stopa bila $3\frac{1}{2}\%$, a stopa za novac $2\frac{1}{2}\%$. Kad je bančina stopa pala na 4%, bila je eskontna stopa $2\frac{3}{8}\%$, a novčana stopa $1\frac{3}{4}\%$; kad je bančina stopa bila 3%, eskontna stopa je bila $1\frac{1}{2}\%$, a novčana za malenkost niža.« (»Daily News« od 18. januara 1894.) — F. E.

Ali, kaže naš prijatelj Samuel Gurney

„ova velika kolebanja kamatne stope povoljna su po bankare i novčare — sva kolebanja u poslu korisna su po onoga koji se ume snalaziti.“

Pa iako Gurneyi pokupe kajmak bezobzirnog eksploatisanja poslovne nevolje, dok Engleska banka to sebi ne može da dozvoli sa istom slobodom, ipak padaju i njoj sasvim lepi profiti — a da i ne govorimo o privatnim profitima koji sami od sebe padaju u krilo gospodi direktorima usled izuzetne prilike da upoznaju opšti položaj posla. Prema onom što je izneto pred Komitet lordova 1817. prilikom ponovnog preuzimanja plaćanja u gotovom, ovi su profiti Engleske banke iznosili za ceo period od 1797. do 1817:

Bonuses and increased dividends ^{1*}	7 451 136
New stock divided among proprietors ^{2*}	7 276 500
Increased value of capital ^{3*}	14 553 000
		Svega
	29 280 636

na kapital od 11 642 400 £ za 19 godina. (D. Hardcastle, *Banks and Bankers*, 2. izd., London 1843, str. 120.) Ako po istom principu ocenimo ukupnu dobit Irske banke, koja je isto tako obustavila plaćanje u gotovu 1797, dobijemo ovaj rezultat:

Dividends as by returns due 1821. ^{4*}	4 736 085
Declared bonus ^{5*}	1 225 000
Increased assets ^{6*}	1 214 800
Increased value of capital ^{7*}	4 185 000
		Svega
	11 360 885

na kapital od 3 miliona £. (Isto, str. 363, 364.)

I još se govori o centralizaciji! Kreditni sistem, kojemu se središte nalazi u tobоžnjim nacionalnim bankama i kod velikih novčanih zajmodavaca i lihvara oko njih, ogromna je centralizacija i daje ovoj parazitskoj klasi basnoslovnu moć ne samo da periodično deskuje industrijske kapitaliste nego i da na najopasniji način zahvati u stvarnu proizvodnju — a ova banda ne zna ništa o proizvodnji i nema veze s njom. Zakoni od 1844. i 1845. dokazi su rastuće moći ovih bandita, kojima se priključuju finansijeri i stock-jobbers^{8*}.

A ako kogod još sumnja u to da ovi poštovani banditi eksploatišu nacionalnu i internacionalnu proizvodnju samo u interesu proizvodnje i samih eksploatisanih, toga će sigurno poučiti sledeća rasprava o visokom moralnom dostojanstvu bankara:

^{1*} Premije i uvećanja dividendi — ^{2*} Nove akcije podeljene među akcionare — ^{3*} Uvećana vrednost kapitala — ^{4*} Dividende prispele 1821. — ^{5*} Ekstra isplate — ^{6*} Uvećana aktiva — ^{7*} Uvećana vrednost kapitala — ^{8*} berzanski senzali

•Banke su religiozne i moralne ustanove. Koliko je puta strah da ga budno i prekorno oko njegovog bankara ne vidi zastrašilo mladog trgovca i odvratilo ga od društva bučnih i raskalašnih prijatelja? Koliko se brine da ga bankar ceni, da pred njim uvek bude dostojan poštovanja! Bankarevo namrgodeno čelo ima na nj jači uticaj nego moralne pridike njegovih prijatelja; on drhti da ne postane sumnjiv da je skrivio kakvu prevaru ili i najmanji netačni iskaz, iz straha da bi to moglo izazvati sumnju te da mu zato bude smanjen ili otkazan kredit kod banke! Bankarev savet važniji mu je od saveta sveštenikovog. (G. M. Bell, škotski direktor banke, *The Philosophy of Joint Stock Banking*, London 1840, str. 46, 47.)

GLAVA TRIDESET ĆETVRTA

Currency principle i englesko bankovno zakonodavstvo od 1844

{U jednom ranijem spisu¹³ ispitana je Ricardova teorija o vrednosti novca u odnosu prema cenama roba; zato se ovde možemo ograničiti na najpotrebniye. Po Ricardu se vrednost — metalnog — novca određuje radnim vremenom koje je u njemu opredmećeno, ali samo dok količina novca stoji u normalnoj srazmeri prema količini i ceni roba koje valja razmeniti. Podigne li se količina novca iznad ove srazmere, onda njegova vrednost pada a rastu cene roba; padne li ispod normalne srazmere, onda se penje njegova vrednost a cene robâ padaju — ako su ostale okolnosti ostale nepromenjene. U prvom slučaju, zemlja u kojoj postoji ovaj suvišak zlata izvešće zlato koje je palo ispod svoje vrednosti, a uvešće robe; u drugome će zlato teći ka onim zemljama gde se ceni iznad njegove vrednosti, dok potcenjivane robe teku odande na druga tržišta gde mogu postići normalne cene. Pošto pod ovim pretpostavkama »samo zlato, bilo kao moneta bilo kao poluga, može da postane znak vrednosti veće ili manje metalne vrednosti nego što je njegova sopstvena, to je razumljivo da i pretvorljive novčanice koje su eventualno u opticaju dele istu sudbinu. Mada su novčanice pretvorljive, dakle im realna vrednost odgovara nominalnoj, može celokupna masa novca u opticaju, zlata i banknota (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes) porasti u ceni ili se obesceniti, prema tome da li se, iz napred izloženih razloga, njihova celokupna količina penje iznad ili pada ispod nivoa koji je određen razmenskom vrednošću prometnih roba i metalnom vrednošću zlata... Ovo obescenjivanje, ne papira naspram zlata, nego i zlata i papira zajedno, ili celokupne mase prometnih sredstava neke zemlje, jedno je od glavnih Ricardovih otkrića koje su lord Overstone & Co. iskoristili u svoje svrhe i učinili jednim od osnovnih principa bankovnog zakonodavstva ser Roberta Peela iz 1844. i 1845.« (Isto, str. 155.^{1*})}

¹³ Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin 1859, str. 150. i dalje^{1*}

^{1*} Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

Dokaz, iznesen na istom mestu, o neispravnosti ove Ricardove teorije nema potrebe da ovde ponavljamo. Nas zanima samo na koji je način škola bankovnih teoretičara, koja je diktirala gornje Peelove bankovne zakone, obradila Ricardove postavke.

»Trgovinske krize u toku 19. veka, osobito velike krize od 1825. i 1836, nisu izazvale neko dalje razvijanje, ali su izazvale novo korišćenje Ricardove teorije novca. Sukob svih elemenata buržoaskog procesa proizvodnje nije se više ispražnjavao u pojedinačnim ekonomskim pojavama, kao kod Hume-a u padu cene plemenitih metala u 16. i 17. veku, ili kao kod Ricarda u padu cene papirnog novca za vreme 18. i u početku 19. veka, već u velikim olujama na svetskom tržištu, a njihovo poreklo i odbrana od njih traženi su u okviru najpovršnije i najapstraktnije oblasti toga procesa, u oblasti novčanog prometa. Teoretska pretpostavka od koje polazi škola ekonomskih meteorologa sastoji se u stvari isključivo iz dogme da je Ricardo otkrio zakone čisto metalnog opticaja. Što je njima preostalo da urade, bilo je da pod te zakone podvedu kreditni ili novčanični opticaj.

Najopštiji i najočitiji fenomen trgovinskih kriza jeste iznenadni, opšti pad robnih cena, koji dolazi iza njihovog dužeg, opšteg dizanja. Opšti pad robnih cena može se izraziti kao skok relativne vrednosti novca u poređenju sa svima robama, a opšte dizanje cena, obrnuto, kao pad relativne vrednosti novca. U oba ova načina izražavanja pojava je samo iskazana, a ne i objasnjena... Različita frazeologija ostavlja zadatak isto onako nepromenjen kao što bi bilo da se prevede s nemackog na engleski. Zato je Ricardova teorija novca neobično dobrodošla, jer jednoj tautologiji daje privid uzročnog odnosa. Otkuda periodično opšte padanje robnih cena? Od periodičnog dizanja relativne vrednosti novca. Obrnuto, otkuda periodično opšte dizanje robnih cena? Od periodičnog padanja relativne vrednosti novca. Isto bi se tako tačno moglo kazati da periodično dizanje i padanje cena potiče iz njihovog periodičnog dizanja i padanja... Kad se jednom dopusti pretvaranje tautologije u uzročni odnos, onda sve ostalo postaje lako. Dizanje robnih cena potiče iz pada vrednosti novca. A padanje vrednosti novca, kako znamo iz Ricarda, iz prepunog opticaja, tj. iz toga što se masa novca u opticaju podiže iznad nivoa određenog njegovom immanentnom vrednošću i immanentnim vrednostima roba. Isto tako i obrnuto, opšte padanje robnih cena potiče iz podizanja vrednosti novca iznad njegove imantentne vrednosti usled nedovoljno punog opticaja. Cene se, dakle, periodično dižu i padaju jer periodično optiče previše ili premalo novca. Pa ako bi se sad i dokazalo da se dizanje robnih cena podudarilo sa smanjenim novčanim opticajem, a padanje cena sa uvećanim opticajem, onda se uprkos tome može tvrditi da se, usled kakvog mu drago smanjenja ili uvećanja prometanih robnih masa, iako ga je statistički skroz nemoguće dokazati, količina novca u opticaju ipak uvećala ili smanjila, mada ne apsolutno, već relativno. No mi smo videli da

se po Ricardu ovakva opšta kolebanja cena moraju zbivati i kod čisto metalnog opticaja, ali da se svojom naizmeničnošću izravnavaju, pošto npr. nedovoljno pun opticaj izaziva padanje robnih cena, ovo izvoz roba u inostranstvo, a ovaj izvoz pak uvoz zlata u zemlju, a ovaj priliv novca opet dizanje robnih cena. Obrnuto u slučaju prepunog opticaja, kada se uvoze robe, a izvozi zlato. Pa sad, pošto uprkos tim opštim kolebanjima cena, koja potiču iz same prirode Ricardovog metalnog opticaja, njihov žestoki i siloviti oblik, njihov krizni oblik, pripada periodima razvijenog kredita, onda je jasno kao sunce da se izdavanje novčanica ne reguliše tačno po zakonima metalnog opticaja. Metalni opticaj ima svoj lek u uvozu i izvozu plemenitih metala, koji odmah stupaju u promet kao moneta, te tako svojim priticanjem ili oticanjem čine da robne cene padnu ili se popnu. Isti se uticaj na robne cene sad mora veštački postići time što će banke podražavati zakone metalnog opticaja. Pritiče li novac iz inostranstva, onda je to znak da je opticaj nedovoljno pun, da vrednost novca stoji previsoko, a robne cene prenisko, te da se sledstveno novčanice moraju baciti u promet u srazmeri prema novouvezenu zlatu. A obrnuto se moraju izvlačiti iz prometa srazmerno oticanju zlata iz zemlje. Drugim rečima, izdavanje novčanica mora se regulisati prema uvozu i izvozu plemenitih metala ili prema meničnom kursu. Ricardova netačna pretpostavka da je zlato samo moneta, pa da otuda sve uvezeno zlato uvećava novac u opticaju i stoga čini da cene padaju, ta teoretska pretpostavka postaje ovde *praktičnim eksperimentom koji se sastoji u tome da se u opticaju drži uvek onoliko monete koliko u tom času ima zlata*. Lord Overstone (bankar Jones Loyd), pukovnik Torrens, Norman, Clay, Arbuthnot i čitav niz drugih pisaca poznatih u Engleskoj pod imenom škole »Currency Principle«, nisu ovu teoriju samo propovedali nego su je posredstvom bankovnih zakona ser Roberta R. Peela od 1844. i 1845. učinili osnovicom engleskog i škotskog bankovnog zakonodavstva. Njihov sramni fijasko, teorijski i praktični, posle eksperimenata u najvećem nacionalnom razmeru, može se prikazati tek u nauci o kreditu.« (Isto, str. 165 - 168.)

Kritiku ove škole dali su Thomas Tooke, James Wilson (u časopisu »Economist« od 1844 - 47) i John Fullarton. Ali koliko su i oni nedovoljno prozreli prirodu novca i koliko im je nejasan bio odnos između novca i kapitala, videli smo već više puta, osobito u gl. XXVIII ove knjige. A sad ovde još ponešto u vezi s debatama odbora Donjeg doma iz 1857. o Peelovim bankovnim zakonima (B. C., 1857). — F. E.}

J. G. Hubbard, bivši guverner Engleske banke, daje iskaz:

2400. »Izvoz zlata . . . apsolutno ne utiče na robne cene. A, naprotiv, veoma znatno utiče na cene hartija od vrednosti, jer srazmerno menjanju kamatne stope nužno podleže silnom uticaju i vrednost roba koje otelovljavaju ovu kamatu.«

On podnosi dve tabele o godinama 1834 - 1843. i 1845 - 1856, koje dokazuju da je kretanje cena petnaest najznačajnijih trgovinskih artikala bilo potpuno nezavisno od odliva i priliva zlata i od kamatne stope. A nasuprot tome, one dokazuju tesnu vezu između odliva i priliva zlata, koje je doista »predstavnik našeg kapitala koji traži plasman«, i kamatne stope.

[2402.] »Godine 1847. bio je prenet natrag u Ameriku jedan vrlo veliki iznos američkih vrednosnih papira, zatim ruskih vrednosnih papira u Rusiji, i papira drugih evropskih zemalja u zemlje iz kojih smo dobavljali žito.«

Petnaest glavnih artikala koji su uzeti za osnovu sledećih Hubbardovih tabela jesu: pamuk, pamučna pređa, pamučne tkanine, vuna, vuneno sukno, lan, laneno platno, indigo, sirovo železo, beli lim, bakar, loj, šećer, kafa, svila.

I. Od 1834. do 1843.

Datum	Bančino metalno blago £	Tržišna eskontna stopa	Od 15 glavnih artikala		
			popelo se u ceni	palo u ceni	ostalo nepromenjeno
1834, 1. mart	9 104 000	2 ³ / ₄ %	—	—	—
1835, 1. „	6 274 000	3 ³ / ₄ %	7	7	1
1836, 1. „	7 918 000	3 ¹ / ₄ %	11	3	1
1837, 1. „	4 077 000	5 %	5	9	1
1838, 1. „	10 471 000	2 ³ / ₄ %	4	11	—
1839, 1. sept.	2 684 000	6 %	8	5	2
1840, 1. jun	4 571 000	4 ³ / ₄ %	5	9	1
1840, 1. dec.	3 642 000	5 ³ / ₄ %	7	6	2
1841, 1. „	4 873 000	5 %	3	12	—
1842, 1. „	10 603 000	2 ¹ / ₂ %	2	13	—
1843, 1. jun	11 566 000	2 ¹ / ₄ %	1	14	—

II. Od 1844. do 1853.

Datum	Bančino metalno blago £	Tržišna eskontna stopa	Od 15 glavnih artikala		
			popelo se u ceni	palo u ceni	ostalo nepromenjeno
1844, 1. mart	16 162 000	2 ¹ / ₄ %	—	—	—
1845, 1. dec.	13 237 000	4 ¹ / ₂ %	11	4	—
1846, 1. sept.	16 366 000	3 %	7	8	—
1847, 1. „	9 140 000	6 %	6	6	3
1850, 1. mart	17 126 000	2 ¹ / ₂ %	5	9	1
1851, 1. jun	13 705 000	3 %	2	11	2
1852, 1. sept.	21 853 000	1 ³ / ₄ %	9	5	1
1853, 1. dec.	15 093 000	5 %	14	—	1

Hubbard uz to daje ovu napomenu:

»Kao u deceniji od 1834. do 1843., tako su i od 1844. do 1853. kolebanja u Bančinom zlatu bila u svakome slučaju praćena uvećanjem ili smanjenjem pozajmljive vrednosti novca predujmljenog u eskont; a s druge strane, promene

robnih cena u zemlji pokazuju potpunu nezavisnost od mase opticaja kakva se pokazuje u kolebanjima zlata Engleske banke.« (»Bank Acts Report«, 1857, II, str. 290. i 291.)

Pošto tražnja i ponuda roba reguliše njihove tržišne cene, to ovde postaje jasno koliko je krivo Overstone-ovo identifikovanje tražnje za pozajmljivim novčanim kapitalom (ili, bolje reći, odstupanja ponude od nje) kako se izražava u eskontnoj stopi, i tražnje za stvarnim »kapitalom«. Tvrđnja da se robne cene regulišu kolebanjima u sumi currency sada se prikriva frazom da kolebanja eskontne stope izražavaju kolebanja u tražnji za stvarnim materijalnim kapitalom, za razliku od novčanog kapitala. Mi smo videli kako su i Norman i Overstone ovo doista tvrdili pred istim odborom, i na kakve je sakate izgovore osobito ovaj drugi bio priteran dok se najzad nije potpunce zaglibio. (Gl. XXVI.) U stvari, to je staro benetanje da bi promene u masi postojećeg zlata morale podići ili oboriti robne cene u zemlji, pošto uvećavaju ili smanjuju količinu prometnog sredstva te zemlje. Ako se zlato izvozi, onda po ovoj currency-teoriji moraju rasti cene u zemlji u koju zlato ide, a s time vrednost izvoza zemlje koja zlato izvozi na tržištu zemlje koja zlato uvozi; nasuprot tome, vrednost izvoza ove druge zemlje pala bi na tržištu one prve, dok bi se popela u zemlji njegova porekla, u koju zlato odlazi. Faktično, pak, smanjenje količine zlata samo povišava kamatnu stopu, dok je njen uvećanje snižava; i kad ova kolebanja kamatne stope ne bi ulazila u račun pri ustanovljivanju cena koštanja ili pri određivanju tražnje i ponude, onda bi potpuno ostala bez uticaja na robne cene.

U istom izveštaju daje N. Alexander, šef jedne velike kuće koja radi sa Indijom, sledeći iskaz o jakom odlivu srebra u Indiju i Kinu sredinom pedesetih godina, delom usled kineskog građanskog rata^[77], koji je zadržavao prođu engleskih tkanina u Kini, delom usled bolesti svilenih buba u Evropi, koja je mnogo ograničila kulturu svile u Italiji i Francuskoj:

4337. »Da li metal otiče u Kinu ili u Indiju? — Oni šalju srebro u Indiju i dobrim njegovim delom kupuju opijum, koji sav ide u Kinu da tamo obrazuje fondove za kupovinu svile; a stanje tržišta u Indiji (uprkos tome što se srebro tamo nagomilava) čini da je za trgovca probitačnije da šalje onamo srebro nego tkanine i druge britanske fabrikate.« — 4338. »Nije li se dogodio veliki odliv iz Francuske kojim smo mi došli do srebra? — Da, vrlo veliki.« — 4344. »Umesto da uvozimo svilu iz Francuske i Italije, mi je onamo šaljemo u velikim količinama, kako bengalsku tako i kinesku.«

Dakle, u Aziju je slato srebro — novčani metal ovog dela sveta — umesto robâ, ne zato što su se cene ovih roba bile popele u zemlji koja ih proizvodi (Engleska), već zato što su pale — usled preteranog uvoza — u zemlji u koju se izvoze, mada je ovo srebro

Engleska dobavila iz Francuske i jednim ga delom morala platiti zlatom. Po currency-teoriji morale bi kod ovakvog uvoza cene u Engleskoj pasti, a u Kini se popeti.

Drugi jedan primer. Pred odborom lordova (C. D., 1848/1857) dao je Wylie, jedan od prvih liverpulskih trgovaca, ovakav iskaz:

1994. »Krajem 1845. nije bilo unosnijeg posla niti posla koji je odbacivao veći profit« {od predenja pamuka}. »Zaliha pamuka bila je velika i dobar, upotrebljiv pamuk dobijao se po 4 pensa funta, a od takvog se pamuka mogla dobro ispresti pređa secunda mule twist № 40 sa izdatkom od takođe 4 pensa, dakle sa oko 8 pensa celokupnih troškova za prelca. Ova je pređa prodavana u velikim masama u septembru i oktobru 1845, i isto su tako zaključene i velike isporuke, po $10\frac{1}{2}$ i $11\frac{1}{2}$ pensa od funte, a u nekim slučajevima prelci su ostvarili profit koji je bio jednak dobavnoj ceni pamuka.« — 1996. »Posao je ostao unosan do početka 1846.« — 2000. »Na dan 3. marta 1844. bila je zaliha pamuka« {627 042 bale} »više no dvostruka prema današnjoj« {7. marta 1848, kada je bila 301 070 bala}, »pa ipak je cena bila veća za $1\frac{1}{4}$ penija po funti.« { $6\frac{1}{4}$ pensa prema 5 pensa}. »U isto je vreme pređa — dobra secunda mule twist № 40 — bila pala od $11\frac{1}{2}$ do 12 pensa na $9\frac{1}{2}$ u oktobru, a na $7\frac{3}{4}$ krajem decembra 1847; pređa je prodavana po dobavnoj ceni pamuka od kojega je bila ispredena.« (Isto, br. 2021, 2023.)

Ovo pokazuje zainteresovanost Overstone-ove mudrosti da novac treba da bude »skup« jer je kapital »redak«. Trećeg marta 1844. stajala je Bančina kamatna stopa na 3%; oktobra i novembra 1847. popela se na 8 i 9%, a 7. marta 1848. stajala je još na 4%. Cene pamuka bile su potpunim zastojem prođe i panikom sa saobraznom joj visokom kamatnom stopom oborene duboko ispod njegove cene koja bi odgovarala stanju ponude. To je imalo za posledicu da se, s jedne strane, uvoz u ogromnoj meri smanjio 1848, a s druge, da se smanjila proizvodnja u Americi; otuda novo dizanje cena pamuka u 1849. Po Overstone-u, robe su bile odviše skupe zato što je u zemlji bilo odviše novaca.

2002. »Skorašnje pogoršanje stanja pamučne industrije ne treba pripisivati pomanjkanju sirovine, pošto je cena niža, mada je zaliha sirovog pamuka znatno smanjena.«

Ali Overstone ugodno brka cenu, odnosno vrednost robe sa vrednošću novca, naime sa kamatnom stopom. Odgovarajući na pitanje br. 2026, daje Wylie svoj celokupni sud o currency-teoriji, po kojoj su Cardwell i ser Charles Wood maja 1847. »tvrdili da je potrebno da se Bankovni zakon od 1844. sprovede u svoj njegovoj sadržini:

»Meni se čini da su ova načela takva da bi novcu dala veštačku visoku vrednost, a svima robama veštačku, upropastivo nisku vrednost.«

Zatim kaže o uticaju ovog Bankovnog zakona na opšti posao:

»Pošto su četvoromesečne menice, koje su redovne trate fabričkih gradova na trgovce i bankare za robe koje su kupljene i određene za Sjedinjene Države, mogле biti eskontovane još samo uz velike žrtve, bilo je izvršenje naloga u znatnoj meri otežano sve do vladinoga pisma od 25. oktobra« {suspendovanje Bankovnog zakona}, »kad su se ove četvoromesečne menice opet mogle eskontovati.« (2097.)

Dakle, i u provinciji je suspendovanje ovog zakona imalo spasenosan uticaj.

2102. »Prošlog oktobra« {1847} »gotovo su svi američki dobavljači koji ovde kupuju robu odmah ograničili svoje naloge koliko su god mogli; a kad je vest o poskupljenju novca stigla u Ameriku, prestale su sve nove narudžbe.« — 2134. »Žito i šećer bili su specijalni slučajevi. Na žitno tržište uticali su izgledi na žetvu, a na šećer su uticale ogromne zalihe i uvoz.« — 2163. »Od naših plaćevnih obaveza prema Americi... mnoge smo likvidirali prinudnim prodajama konsignirane robe, a mnoge su, bojam se, poništene bankrotstvima ovde.« — 2196. »Ako se dobro sećam, na našoj se efektnoj berzi *plaćalo u oktobru 1847. do 70% kamate.*«

{Kriza od 1837, čiji su se bolovi dugo vukli, a kojoj se 1842. priključila još jedna potpuna naknadna kriza, i zainteresovana zasplojenost industrijalaca i trgovaca koji naprsto nisu hteli da vide nikakvu prekomernu proizvodnju — ta, ova je po vulgarnoj ekonomiji bila besmisao i nemogućnost! — stvorile naposletku u glavama onu smetenost koja je currency-školi dozvolila da svoju dogmu prenese u praksu u nacionalnom razmeru. Bankovno zakonodavstvo od 1844/1845. prođe u parlamentu.

Bankovni zakon od 1844. deli Englesku banku na odeljenje za izdavanje novčanica i bankovno odeljenje. Prvo odeljenje dobija jamstva — većinom državni dug — za 14 miliona, i celokupnu metalnu rezervu, koja se najviše za $\frac{1}{4}$ sme sastojati iz srebra i izdaje novčanice u celokupnom iznosu jednog i drugog. Ukoliko se novčanice ne nalaze u rukama publike, one leže u bankovnom odeljenju i sačinjavaju, sa ono malo monete neophodne za svakodnevnu upotrebu (oko 1 milion), njegovu stalno pripravnu rezervu. Emisiono odeljenje daje publici zlato za novčanice i novčanice za zlato; ostali saobraćaj s publikom vrši bankovno odeljenje. Privatne banke koje su 1844. imale pravo da izdaju sopstvene novčanice u Engleskoj i Velsu, zadržavaju to pravo, ali se njihovo izdavanje novčanica kontingentira; prestane li koja ovakva banka da izdaje sopstvene novčanice, onda Engleska banka može da popne nepokriveni iznos svojih novčanica za $\frac{2}{3}$ povučenog kontingenta; ovim se putem on do 1892. popeo od 14 na $16\frac{1}{2}$ miliona (tačno 16 450 000 £).

Prema tome, za svakih pet funti u zlatu koje se odliju iz Bančina blaga, vraća se emisionom odeljenju jedna novčanica od pet

funti i uništava se; za svakih pet soverina koji priteknu u Bančine trezore, ulazi u opticaj jedna nova novčanica od pet funti. Ovim je u praksi izведен Overstone-ov idealni papirni opticaj, koji se tačno upravlja po zakonima metalnog opticanja, i time su, prema tvrdnjama currency-škole, krize zauvek onemogućene.

U stvarnosti je pak razdvajanje Banke na dva nezavisna odeljenja oduzelo direkciji mogućnost da u odlučnim momentima slobodno raspolaže celokupnim svojim raspoloživim sredstvima, tako da su mogli nastupiti slučajevi da se bankovno odeljenje nalazilo pred bankrotstvom, dok je emisiono odeljenje imalo netaknutih nekoliko miliona u zlatu, a osim toga i svojih 14 miliona u jamstvima. A ovo je moglo utoliko lakše da nastupi što skoro u svakoj krizi ima jedna fazza kada se vrši veliki odliv zlata u inostranstvo, koji se ima podmiti poglavito Bančinim metalnim blagom. Ali se onda za svakih pet funti što odu u inostranstvo izvlači iz unutrašnjeg opticanja jedna novčanica od pet funti, dakle se količina prometnog sredstva smanjuje upravo u času kad je ono bilo potrebno u najvećoj količini. Bankovni zakon od 1844., dakle, direktno provočira celokupni trgovinski svet na to da sebi pri nastupanju krize blagovremeno stvari rezervno blago u banknotama, dakle da krizu ubrza i pooštri; ovim veštačkim uvećanjem tražnje novčanog kredita koja počinje pokazivati svoj uticaj u odlučnom momentu, tj. tražnjom platežnih sredstava uz istovremeno ograničenje njihove ponude, on tera u krizama kamatnu stopu do dosad nečuvene visine; dakle, umesto da krize otkloni, on ih, naprotiv, zaoštrava do tačke gde mora da se skrha ili sav industrijski svet ili Bankovni zakon. Dva puta, 25. oktobra 1847. i 12. novembra 1857., kriza se bila popela na ovu visinu; tada je vlada oslobođila Banku od ograničenja emisije novčanica suspendovavši zakon od 1844., i to je oba puta bilo dovoljno da slomi krizu. Godine 1847. bila je dovoljna samo izvesnost da se sad opet mogu dobiti banknote na garancije prvog reda, pa da se tezaurisanih 4—5 miliona novčanica opet iznesu na videlo i u promet; 1857. izdato je do nepunog jednog miliona u novčanicama preko zakonske količine, ali samo za sasvim kratko vreme.

Treba pomenuti i to da bankovno zakonodavstvo od 1844. još pokazuje tragove sećanja na prvi dvadeset godina ovog veka, na period kad je Banka obustavila plaćanja u gotovom i kad su novčanice bile devalvirane. Još je vrlo primetan strah da bi novčanice mogle izgubiti poverenje; strah sasvim izlišan, jer je već 1825. emisija zatečene stare rezerve novčanica od jedne funte, povučenih iz prometa, savladala krizu i time pružila dokaz da je već onda kredit novčanica ostao nepokoleban, čak u doba najopštijeg i najjačeg nepoverenja. A to je i sasvim shvatljivo kad znamo da iza ovog znaka vrednosti stoji faktično celokupna nacija sa svojim kreditom. — F. E.}

Čujmo sad nekolika svedočenja o uticaju Bankovnog zakona. J. St. Mill drži da je Bankovni zakon od 1844. bio brana protiv

preterane špekulacije. Srećom je taj mudri čovek govorio 12. juna 1857. Četiri meseca posle toga izbila je kriza. On doslovno čestita »direktorima banaka i poslovnom svetu uopšte« na tome što »prirodu trgovinske krize razumeju daleko bolje nego ranije i znaju koliku štetu nanose i sebi i publici pomažući preteranu špekulaciju«. (B. C., 1857, br. 2031.)

Mudri Mill misli da ako se note od 1 £ izdadu

»kao predujmovi fabrikantima i dr. koji isplaćuju najamnine radnicima... da onda note mogu dospeti u ruke drugih, koji ih izdaju u potrošne svrhe, a u tome slučaju note same sobom konstituišu tražnju za robom i neko vreme mogu doprinositi podizanju cene«. [2066.]

G. Mill, dakle, smatra da će fabrikanti plaćati višu najamninu zato što je plaćaju u papiru mesto u zlatu? Ili misli, možda, ako fabrikant dobije predujam u novčanicama od 100 £, pa ove razmeni u zlato, da će onda ova najamnina predstavljati manju tražnju nego da je odmah isplaćena u novčanicama od 1 £? A zar on ne zna da je npr. u nekim rudarskim srezovima najamnina bila plaćena u novčanicama lokalnih banaka, tako da je više radnika zajedno dobijalo jednu novčanicu od 5 £? Uvećava li to njihovu tražnju? Ili će valjda bankari preduimati fabrikantima lakše i više novaca u malim nego u velikim novčanicama?

{Ovaj čudni Millov strah od novčanica od jedne funte bio bi neobjašnjiv kad ne bi celo njegovo delo o političkoj ekonomiji pokazivalo jedan eklekticizam koji se ne straši nikakvih protivrečnosti. S jedne strane, on daje u mnogim stvarima za pravo Tooke-u protiv Overstone-a, a s druge strane, veruje u određenje robnih cena količinom postojećeg novca. On, dakle, nije nikako ubedjen da za svaku izdatu novčanicu od jedne funte — uzev da su sve ostale okolnosti jednake — putuje u Bančine trezore jedan soverin; on se boji da bi se masa prometnoga sredstva mogla uvećati i time obezvrediti, tj. podići robne cene. Ništa se drugo i ne krije iza gornje zabrinutosti. — F. E.}

O podeli Banke na dva odeljenja i o preteranoj predostrožnosti da se obezbedi konvertovanje novčanica dao je Tooke pred C. D., 1848/57. sledeći iskaz:

Veća kolebanja kamatne stope u 1847, u poređenju prema 1837. i 1839, potiču samo od razdvajanja Banke na dva odeljenja. (3010.) — Sigurnost banknota nije bila pogodena, ni 1825. ni 1837. i 1839. (3015.) — Tražnja za zlatom 1825. imala je za svrhu samo da popuni prazninu koja je nastala potpunim diskreditovanjem novčanica od jedne funte provincijskih banaka; ova se praznina mogla popunjavati samo zlatom dok nije i Engleska banka izdala novčanice od 1 £. (3022.) — Novembra i decembra 1825. nije postojala ni najmanja tražnja za zlatom za izvoz. (3023.)

»Što se tiče diskreditovanja Banke u zemlji i u inostranstvu, obustava isplaćivanja dividenda i depozita imala bi mnogo teže posledice nego obustava isplaćivanja novčanica.« (3028.)

3035. »Ne biste li rekli da bi svaka okolnost koja bi u poslednjoj instanci ugrožavala konvertibilnost novčanica mogla u nekom momentu trgovinskog škripca izazvati nove i ozbiljne teškoće? — Nikako.«

»U toku 1847. uvećanje emisije novčanica možda bi doprinelo tome da se ponovo popuni Bančina zlatna rezerva, kako je to učinilo 1825.« (3058.)

Pred B. A., 1857. daje Newmarch sledeći iskaz:

1357. »Prva rđava posledica . . . ovog razdvajanja oba odeljenja« (Banke) »i razdvajanja zlatne rezerve, koje je iz toga nužno proizlazilo, bila je da se bankovni posao Engleske banke, dakle cela ona grana njenih operacija koja je dovodi u direktniju vezu s trgovinom zemlje, produžio voditi samo s polovinom iznosa ranije rezerve. Usled ovog cepanja rezerve došlo je do toga da je Banka, čim je rezerva bankovnog odeljenja makar u najmanjoj meri okopnila, bila prinudena da podigne svoju eskontnu stopu. Zato je ova smanjena rezerva na mahove izazivala niz promena u eskontnoj stopi.« — 1358. »Ovakvih je promena bilo od 1844. (do juna 1857) »oko 60 na broju, dok su pre 1844. za isto vreme iznosile jedva dvanaestak.«

Od osobitog je interesa i iskaz Palmera, koji je od 1811. bio direktor i neko vreme guverner Engleske banke, pred C. D. - odborom lordova (1848/57):

828. »U decembru 1825. Banka je bila zadržala još samo oko 1 100 000 £ zlata. Da je tada postojao ovaj zakon« (od 1844), »ona bi neizostavno totalno pala pod stečaj. Ona je u decembru izdala, držim, 5 ili 6 miliona novčanica u jednoj nedelji, i to je tadašnju paniku znatno olakšalo.«

825. »Prvi period« (od 1. jula 1825), »u kome bi se sadašnje bankovno zakonodavstvo skrhalo da je Banka pokušala da do kraja izvede već jednom otpočete transakcije, bio je 28. februara 1837; tada je u posedu Banke bilo 3 900 000 do 4 miliona £, i ona bi tada bila zadržala u rezervi još samo 650 000. Drugi je period 1839, i trajao je od 9. jula do 5. decembra.« — 826. »Koliki je bio iznos rezerve u ovom slučaju? — Rezerva se sastojala u deficitu od ukupno 200 000 £ (the reserve was minus altogether 200 000 £) na dan 5. septembra; 5. novembra popela se na oko 1 do 1¹/₂ milion.« — 830. »Zakon od 1844. bio bi sprečio Banku 1837. da pomogne američkom poslu.« — 831. »Tri najglavnije američke kuće padše pod stečaj . . . Gotovo je svaka kuća koja je poslovala sa Amerikom bila stavljena izvan kredita, i da Banka nije onda pritekla u pomoć, ne verujem da bi se tada bilo održalo više od 1 ili 2 kuće.« — 836. »Stiska od 1837. ne da se uporediti sa onom od 1847. Ona od 1837. ograničavala se poglavito na američki posao.« — 838. (Početkom juna 1837. diskutovalo se u Bančinoj direkciji kako da se nađe lek protiv stiske.) »Na to su neka gospoda branila mišljenje . . . da je pravilan princip da se podigne kamatna stopa, što će dovesti do pada robnih cena; ukratko, učiniti novac skupljim a robu jeftinijom, čime bi se omogućilo plaćanje inostranstvu (by which the foreign payment would be accomplished).« — 906. »Uvodjenje

veštačkog ograničenja Bančinih punomoći putem zakona od 1844, umesto stare i prirodne granice njene punomoći, stvarnog iznosa njene metalne rezerve, veštački otežava poslovanje i tim vrši uticaj na cene roba, koji se bez tog zakona mogao izbeći.« — 968. »Pod dejstvom zakona od 1844. ne može se, pod običnim okolnostima, metalna rezerva Banke smanjiti znatno ispod $9\frac{1}{2}$ miliona. Ovo bi na cene i kredit prouzročilo pritisak koji bi morao izazvati takav preokret u inostranim meničnim kursevima da bi se popeo uvoz zlata i time uvećao iznos zlata u emisionom odeljenju.« — 996. »Pod sadašnjim ograničenjem vi {Banka} »nemate komandu nad srebrom koje se zahteva u vreme kada je srebro potrebno da bi se uticalo na inostrani kurs.« — 999. »Šta je bila svrha propisa koji srebrnu rezervu Banke ograničava na $\frac{1}{4}$ njene metalne rezerve? — Na to pitanje ne umem da odgovorim.«

Svrha je bila da se novac poskupi; sasvim kao što, ostavljujući po strani currency-teoriju, istu svrhu ima rastavljanje oba Bančina odeljenja i prinuda za škotske i irske banke da za novčanične emisije iznad izvesne stope drže u rezervi zlato. Tako je nastala decentralizacija nacionalne metalne rezerve, koja je nju činila manje sposobnom da koriguje nepovoljne menične kurseve. Na podizanje kamatne stope izlaze sve ove odredbe: da Engleska banka ne sme izdavati novčanice iznad 14 miliona, osim na podlozi zlatne rezerve; da se bankovnim odeljenjem ima upravljati kao običnom bankom, snižavajući kamatnu stopu u periodima kad je novac obilan, podižući je u vreme stiske; ograničenje srebrne zalihe, glavnog sredstva za rektifikovanje meničnih kurseva s Kontinentom i Azijom; propisi o škotskim i irskim bankama kojima nikad nije potrebno zlato za eksport, a sada ga moraju držati pod izgovorom pretvorljivosti njihovih novčanica, koja je faktično čisto iluzorna. Činjenica je da je zakon od 1844. proizveo 1857. prvi juriš za zlatom na škotske banke. Novo bankovno zakonodavstvo isto tako ne pravi razliku između odliva zlata u inostranstvo i oticanja u unutrašnjost zemlje, mada se po sebi razume da je njihovo dejstvo skroz različito. Otuda stalna žestoka kolebanja u tržišnoj kamatnoj stopi. U pogledu srebra kaže Palmer dva puta, 992. 993, da Banka može da kupi srebro za novčanice samo kad je menični kurs povoljan po Englesku, dakle kad je srebro izlišno, jer:

1003. »Jedina svrha radi koje se znatan deo metalne rezerve može držati u srebru jeste da se olakšaju inostrana plaćanja za ono vreme kada su menični kursevi nepovoljni za Englesku.« — 1008. »Srebro je takva roba koja je, zbog toga što važi kao novac u celom ostalom svetu, najzgodnija roba... za ovu svrhu {plaćanja inostranstvu}. »Samo su Sjedinjene Države u poslednje vreme uzmale isključivo zlato.«

Po njegovom mišljenju, Banka nije u vremenima stiske imala potrebe, dokle god nepovoljni menični kursevi ne povuku zlato u inostranstvo, da povisi kamatnu stopu iznad starog stanja od 5%. Da nema zakona od 1844, ona bi time bez teškoće mogla da ekskontuje sve prvoklasne menice (first class bills) koje bi joj bile pod-

nete (108—20). Ali, sa zakonom od 1844. i u položaju u kome je Banka bila u oktobru 1847:

„nije bilo kamatne stope koju Banka nije mogla zahtevati od kuća sposobnih za kredit i koju ove ne bi rado platile da bi produžile svoja plaćanja.“

A ova visoka kamatna stopa upravo je i bila svrha zakona.

1029. »Moram da napravim veliku razliku između uticaja kamatne stope na inostranu tražnju {za plemenitim metalom} »i povišenja kamate u cilju kočenja navale na Banku u periodu unutrašnje oskudice kredita.« — 1023. »Pre zakona od 1844, kad su kursevi bili u korist Engleske a u zemlji vladala uznemirenost, čak i pozitivna panika, nije bila postavljena granica emisiji novčanica, kojom se ovo stanje stiske jedino moglo olakšati.«

Tako se izjašnjava čovek koji je 39 godina sedeо u upravi Engleske banke. Čujmo sad jednog privatnog bankara, Twellsa, od 1801. ortaka firme Spooner, Attwoods & Co. On je jedini od svih svedoka pred B. C., 1857. koji otvara pogled u stvarno stanje zemlje i koji vidi da se kriza približava. Inače je on neka vrsta birmingemskega little shilling man-a^[75], kao što su, uostalom, njegovi kompanjoni, braća Attwood, zasnivači ove škole (vidi: *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, str. 59¹*). On izjavljuje:

4488. »Kakvo dejstvo držite da je imao zakon od 1844? — Ako bi trebalo da vam odgovorim kao bankar, onda bih rekao da je imao upravo odlično dejstvo, jer je bankarima i novčanim kapitalistima svih vrsta pružio obilatu žetvu. Ali je on imao vrlo rđavo dejstvo po poštenog vrednog poslovног čoveka, kome je potrebna postojanost u eskontnoj stopi tako da svoje aranžmane može da udešava s pouzdanjem... on je pozajmljivanje novaca učinio vanredno unosnim poslom.«

— 4489. »On {Bankovni zakon} »osposobljava londonske akcionarske banke da svojim akcionarima plaćaju 20 - 22%? — Tu skoro je jedna platila 18%, a jedna druga, držim, 20%; one imaju sve razloge da se veoma odlučno zauzmu za zakon.«

— 4490. »Male poslovne ljude i valjane trgovce koji nemaju neki veliki kapital... njih zakon jako štipa... Jedino sredstvo koje imam da to saznam jeste što vidim ovako zapanjujuće veliku masu njihovih akcepata koje ne plaćaju. Ovi su akcepti uvek mali, oko 20 do 100 £, mnogi se od njih ne plaćaju i vraćaju se i protestom u sve delove zemlje, a ovo je uvek znak depresije među... maloprodavcima.«

Pod br. 4494 izjavljuje da posao sad nije probitačan. Sledeće njegove napomene važne su, jer je on video latentno postojanje krize kad je ostali još nisu ni slutili.

4494. »Cene u Minsing - Lejnu^[67] još se prilično drže, ali se ništa ne prodaje, ne može da se proda ni po koju cenu; ljudi se drže nominalne cene.«

^{1*} Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

4495. On priča ovaj slučaj: neki Francuz šalje jednom senzalu u Minsing-Lejnu za 3000£ robe da je proda po izvesnoj ceni. Senzal ne može da dobije tu cenu, a Francuz ne može da proda ispod nje. Roba leži, ali Francuzu treba novac. Senzal mu onda predužuje 100£ na taj način što Francuz na jamstvo robe vuče na senzala menicu od 1000£ za tri meseca. Posle tri meseca menica prispe, ali roba se još uvek ne može da proda. Senzal onda mora da plati menicu, pa mada ima pokriće za 3000£, on ga ne može unovčiti, te zapada u teškoće. Tako jedan vuče drugoga nizbrdo.

4496. »Što se tiče velikih izvoza... kada je posao u zemlji u depresiji, onda to nužno izaziva i jaki izvoz.« — 4497. »Držite li da se unutrašnja potrošnja smanjila? — Veoma znatno... u ogromnoj meri... maloprodavci su u tome najbolji autoritet.« — 4498. »Pa ipak je uvoz veoma velik; nije li to znak velike potrošnje? — Jeste, ako možete da prodate; ali mnoga su robna stovarišta puna tih stvari; u primeru koji sam naveo, uvezeno je za 3000£ robe, koja se ne može prodati.«

4514. »Kad je novac skup, da li biste Vi kazali da je kapital jevtin? — Da.«

Ovaj čovek, dakle, nikako nije Overstone-ovog mišljenja da je visoka kamatna stopa isto što i skup kapital.

Kako se sad vode poslovi:

4516. »... Drugi se naprežu veoma znatno, prave džinovske poslove u izvozu i uvozu, daleko preko one mere na koju im njihov kapital daje pravo; u to ne može biti ni najmanje sumnje. Stvar može tim ljudima poći za rukom; nekim srećnim slučajem mogu postići velike imetke i sve otplatiti. Ovo je u velikoj meri sistem kojim se danas vodi znatan deo poslova. Ovakvi ljudi drage volje gube 20, 30 i 40% na jednom brodskom tovaru; idući posao može im to vratiti. Ako im posao promaši jedan za drugim, onda su propali; i upravo je to slučaj koji smo u poslednje vreme često videli; bilo je kuća koje su pale pod stečaj a da im nije ostalo ni jednog šilinga aktive.«

4791. »Niža kamatna stopa« {u toku poslednjih 10 godina} »svakako deluje protiv bankarâ, ali bih vam ja, bez pokazivanja poslovnih knjiga, vrlo teško mogao objasniti za koliko sada profit« {njegov sopstveni} »stoji više od nekadašnjega. Kad je kamatna stopa niska usled preterane emisije novčanica, imamo znatne depozite; kad je kamatna stopa visoka, donosi nam to direktnu dobit.« — 4794. »Kad se novac može dobiti po umerenoj kamatnoj stopi, imamo veću tražnju za njim; dajemo više na zajam; takvo je njegovo dejstvo« {za nas, bankare}. »Kad se popne, onda dobijamo za nj više no što je pravo; dobijamo više no što bi trebalo da imamo.«

Videli smo kako kod svih stručnjaka kredit novčanica Engleske banke važi kao nepokolebljiv. Uprkos tome, Bankovni zakon apsolutno vezuje 9—10 miliona u zlatu za njihovu pretvorljivost. Ovim se svetost i neprikosnovenost blaga sprovodi sasvim drukčije no kod starih zgrtača blaga. W. Brown (Liverpool) izjavljuje, C. D., 1847/57, 2311:

»U pogledu koristi koju je tada donosio ovaj novac« (metalna rezerva u emisionom odeljenju), »mogao je isto tako biti bačen i u more; od njega se nije mogla upotrebiti ni najmanja količina a da se ne prekrši zakon.«

Građevinski preduzimač E. Capps, onaj isti koji je već ranije naveden, i iz čijeg smo iskaza uzajmili i opis modernog londonskog sistema građenja (knj. II, gl. XII), ovako rezimira svoje shvatanje o Bankovnom zakonu od 1844 (B. C., 1857):

5508. »Vi ste uglavnom mišljenja da je sadašnji sistem« (bankovnog zakonodavstva) »ustanova vrlo pogodna za to da profite industrije periodično prenosi u kese lihvare? — Tako ja mislim. Ja znam da mu je ovakvo bilo dejstvo u građevinarstvu.«

Kako već napomenusmo, bile su škotske banke Bankovnim zakonom od 1845. naterane na sistem koji se približavao engleskom. Bila im je nametnuta obaveza da za izdavanje svojih novčanica iznad iznosa utvrđenog za svaku banku drže u rezervi zlato. Kako je ovo delovalo, pokazaće nam nekoliko iskaza pred B. C., 1857.

Kennedy, direktor jedne škotske banke:

3375. »Da li je pre uvođenja Bankovnog zakona od 1845. bilo u Škotskoj nečega što bi se moglo nazvati zlatnim opticajem? — Ničeg takvog nije bilo.« —

3376. »Je li otada nastao neki dodatni opticaj zlata? — Ni najmanje; 000 £ u maren za zlato (the people dislike gold).« — 3450. Onih po prilici 900 ljudi ne zlatu što ih škotske banke moraju držati od 1845, po njegovom su mišljenju samo na štetu i »apsorbuju bez profita jednaki deo škotskog kapitala«.

Zatim Anderson, direktor Union Bank of Scotland:

3558. »Jedina jaka tražnja za zlatom od strane škotskih banaka kod Engleske banke došla je usled inostranih meničnih kurseva? — Tako je; i ova se tražnja ne smanjuje time što držimo zlato u Edinburgu.« — 3590. »Dok god imamo isti iznos hartija od vrednosti u Engleskoj banci« (ili kod privatnih banaka u Engleskoj), »imamo istu moć kao i ranije da dovedemo do odliva zlata iz Engleske banke.«

Naposletku, još jedan članak u časopisu »Economist« (Wilson):

»Škotske banke drže kod svojih londonskih agenata nezaposlene svote go tovine; agenti ih drže kod Engleske banke. Ovo daje škotskim bankama, u granicama ovih svota, komandu nad Bančinom metalnom rezervom, i ovde je ona uvek na licu mesta kad zatreba radi plaćanja u inostranstvu.«

Ovaj je sistem bio poremećen Bankovnim zakonom od 1845:

»Usled zakona od 1845. za Škotsku, došlo je u poslednje vreme do jakog odliva zlatne monete iz Engleske banke da bi se u Škotskoj odgovorilo samo mogućoj tražnji, koja možda nikad ne bi nastupila... Od toga vremena u Škotskoj je stalno prikovana jedna znatna suma, a druga se znatna suma stalno nalazi na putovanju tamo-amo između Londona i Škotske. Nastupi li vreme kad neki škotski bankar očekuje veću tražnju za njegovim novčanicama, onda se iz Londona

pošalje onamo sanduk zlata; kad to vreme prođe, isti sanduk putuje natrag u London, a da obično nije bio ni otvaran.« (»Economist« od 23. okt. 1847.)

{Pa šta na sve ovo kaže otac Bankovnog zakona bankar Samuel Jones Loyd, alias Lord Overstone?}

On je već 1848. ponovio pred Commercial Distress-odborom lordova da se

»novčana oskudica i visoka kamatna stopa, prouzročene oskudicom u kapitalu, ne mogu se olakšati uvećavanjem emisije novčanica« (1514),

dok je sama *dozvola* za veću emisiju novčanica, data vladinim pismom od 25. oktobra 1847. bila dovoljna da krizi slomi oštricu.

On ostaje pri tome da su

»visoka kamatna stopa i depresivan položaj fabričke industrije bili nužna posledica smanjenja *materijalnog* kapitala koji je bio primenljiv za industrijske i trgovinske svrhe.« (1604.)

Pa ipak se depresivan položaj fabričke industrije mesecima saštojao u tome što je materijalni robni kapital u preobilju ispunjavao magacine i prosto nije imao prođe, i što je upravo zbog toga materijalni proizvodni kapital ležao potpuno ili upola neiskorišćavan, da ne bi proizveo još više robnog kapitala koji se ne može prodati.

A pred Bankovnim odborom od 1857. kaže on:

»Uz strogo i tačno priržavanje načela zakona od 1844. sve je teklo pravilno i lako, novčani je sistem siguran i nepokoleban, prosperitet zemlje neosporan, javno poverenje u zakon od 1844. postaje svakim danom jače. Ako Odbor želi još više praktičnih dokaza za spasonosnost principa na kojima taj zakon počiva, i za blagotvorne posledice koje je on obezbedio, onda je istinit i dovoljan odgovor ovo: pogledajte oko sebe; posmatrajte sadašnje stanje poslova naše zemlje, posmatrajte zadovoljstvo naroda, posmatrajte bogatstvo i prosperitet svih društvenih klasa, pa će onda, kad to bude urađeno, Odbor biti u mogućnosti da odluči hoće li sprečiti dalje važenje jednog zakona pod kojim su postignuti ovakvi uspesi.« (B. C., 1857, br. 4189.)

Na ovaj ditiramb, koji je Overstone ispevao pred Odborom 14. jula, odgovorila je antistrofa 12. novembra iste godine, pismo Bančinoj direkciji, kojim je vlada suspendovala čudotvorni zakon od 1844. da bi spasla što se još spasti moglo. — F. E.}

GLAVA TRIDESET PETA

Plemeniti metal i menični kurs

I. Kretanje zlatne rezerve

U pogledu nagomilavanja novčanica u vreme stiske treba napomenuti da se ovde ponavlja obrazovanje blaga s plemenitim metalima kakvo se vrši u najprimitivnijim društvenim stanjima u nemirnim vremenima. Zakon od 1844. interesantan je u svojim dejstvima zbog toga što on hoće da pretvori u prometno sredstvo sav plemeniti metal koji se nalazi u zemlji; on teži da odliv zlata izjednači s kontrakcijom prometnog sredstva, a priliv zlata sa ekspanzijom prometnog sredstva. Time je onda eksperimentalno pružen dokaz o protivnom. S jednim jedinim izuzetkom, koji ćemo odmah pomenuti, masa optičućih novčanica Engleske banke nije nikad od 1844. dostigla maksimum koji je Banka smela izdavati. A kriza od 1857. dokazala je, s druge strane, da pod izvesnim okolnostima ovaj maksimum nije dovoljan. Od 13. do 30. novembra 1857. cirkulisalo je prosečno dnevno 488 830 £ preko toga maxima. (B. A., 1858, str. XI.) Zakonski maksimum bio je onda 14 475 000 £ plus iznos metalne rezerve u Bančinim podrumima.

U pogledu oticanja i priticanja plemenitog metala valja napomenuti:

Prvo, treba praviti razliku između kretanja metala tamo-amo u okviru oblasti koja ne proizvodi zlato ni srebro, s jedne strane, i strujanja zlata i srebra od izvora njihove proizvodnje preko raznih drugih zemalja i raspodele ovog dodatka između ovih poslednjih, s druge strane.

Pre no što se osetio uticaj ruskih, kalifornijskih i australijskih zlatnih rudnika, ponuda je od početka ovog stoljeća bila dovoljna samo za zamenu izlizane monete, za običnu upotrebu kao luksuznog materijala i za izvoz srebra u Aziju.

Ali od toga vremena, s razvitkom trgovine Evrope i Amerike sa Azijom, izvanredno je porastao, prvo, izvoz srebra u Aziju. Srebro izvezeno iz Evrope bilo je velikim delom zamenjeno dodatnim zlatom. Zatim je unutrašnji novčani opticaj apsorbovao jedan deo novouvezenog zlata. Ceni se da je do 1857. ušlo u unutrašnji engleski opticaj oko 30 miliona novog zlata.¹⁴ Onda je od 1844. porasla prosečna visina

¹⁴ Kako je ovo delovalo na novčano tržište, pokazuju sledeći iskazi W. Newmarcha: 1509. »Krajem 1853. pojaviše se velika strahovanja u publici: u septembru

metalnih rezervi u svima centralnim bankama Evrope i Severne Amerike. Ujedno je porast unutrašnjeg novčanog prometa doneo sa sobom da je posle panike, u periodu stagnacije posle nje, Bančina rezerva već brže rasla usled veće mase zlatne monete odbačene iz unutrašnjeg prometa i immobilisane. Naposletku je od otkrivanja novih nalazišta zlata porasla potrošnja plemenitog metala za luksuzne artikle zato što je poraslo bogatstvo.

Drugo, između zemalja koje ne proizvode zlato ni srebro, plemeniti metal stalno se odliva i priliva; ista zemlja stalno ga uvozi i isto tako stalno ga izvozi. Samo pretezanje kretanja na ovu ili onu stranu odlučuje da li se konačno vrši odliv ili priliv, pošto se čisto oscila-torna i često paralelna kretanja većim delom neutralizuju. Ali se zbog toga, s obzirom na ovaj rezultat, i previđa stalnost i uglavnom paralelni tok obaju kretanja. Stvar se uvek shvata jedino tako kao da je višak uvoza ili višak izvoza plemenitog metala samo posledica i izraz srazmere uvoza i izvoza roba, dok je to ujedno izraz srazmere uvoza i izvoza samog plemenitog metala, koji ne zavise od robne trgovine.

Treće, pretezanje uvoza nad izvozom, i obratno, meri se uglavnom po uvećanju ili opadanju metalne rezerve centralnih banaka. Do kojeg je stepena ovo merilo više ili manje tačno, to naravno zavisi najpre od toga do kojeg je stepena bankarstvo uopšte centralizovano. Jer od toga zavisi do koje će mere plemeniti metal nagomilan u tzv. nacionalnoj banci uopšte predstavljati nacionalnu metalnu rezervu. Ali čak i pod pretpostavkom da je to tako, merilo nije tačno, jer pod izvesnim okolnostima unutrašnji promet i rastuća luksuzna upotreba zlata i srebra usisavaju dopunski uvoz, a zatim, jer bi bez dopunskog uvoza moglo da dođe do izvlačenja zlatne monete za unutrašnji promet, te bi se metalna rezerva na taj način mogla smanjiti i bez istovremenog uvećanja izvoza.

Četvrto, izvoz metala uzima vid oticanja (drain) kada kretanje opadanja potraje duže vremena, tako da se opadanje predstavlja kao tendencija kretanja i obara metalnu rezervu Banke znatno ispod njene

je Engleska banka triput uzastopce povisila eskont... prvi dana oktobra... u publici se pokazao znatan stepen zabrinutosti i uzbune. Ova strahovanja i uznemirenost behu većim delom uklonjeni pred kraj novembra, a bili su gotovo potpuno odstranjeni prispećem 5 miliona plemenitog metala iz Australije. Isto se ponovilo u jesen 1854, kad je u oktobru i novembru stiglo blizu 6 miliona plemenitog metala. Isto se ponovilo u jesen 1855, a zna se da je to bilo vreme uzbudjenja i nemira, dolaskom nekih 8 miliona plemenita metala u toku septembra, oktobra i novembra. Krajem 1856. vidimo da se događa to isto. Ukratko, mogao bih se pozvati na iskustvo gotovo svakog člana Odbora da potvrdim da smo već navikli na to da u dolasku kakvog broda s tovarom zlata gledamo prirodnu, potpunu ispomoć prilikom bilo kakve finansijske stiske.«

srednje visine, sve do srednjeg minimuma ove rezerve. Ovaj poslednji utvrđen je više ili manje proizvoljno utoliko što je u svakom pojedinom slučaju različito određen zakonodavstvom o pokriću za plaćanje novčanica u gotovu itd. O kvantitativnim granicama koje može u Engleskoj da dostigne ovakav odliv kaže Newmarch pred B. A., 1857, iskaz br. 1494:

»Sudeći po iskustvu, vrlo je neverovatno da će odliv metala usled bilo kakvog kolebanja u spoljnoj trgovini premašiti 3 ili 4 miliona £.«

U 1847. bilo je najniže stanje zlatne rezerve Engleske banke na dan 23. oktobra, koga dana pokazuje minus od 5 198 156 £ prema 26. decembru 1846, a prema najvišem stanju od 1846 (29. avgusta) minus od 6 453 748 £.

Peto, namena metalne rezerve tzv. nacionalne banke — ali namena koja nikako ne reguliše jedina veličinu metalne rezervi, jer ova može rasti prostim malaksavanjem unutrašnjih i spoljašnjih poslova — jeste trostruka: 1. rezervni fond za međunarodna plaćanja, jednom reči — rezervni fond svetskog novca; 2. rezervni fond za unutrašnji metalni opticaj koji se naizmenično širi i steže; 3. što je u vezi s bankovnom funkcijom, a nema nikakve veze s funkcijama novca kao pukog novca: rezervni fond za plaćanje depozita i za pretvorljivost novčanica. Zbog toga na metalnu rezervu mogu da utiču i prilike koje dodiruju svaku od tri funkcije pojedinačno; dakle, kao na internacionalni fond utiče na njega bilans plaćanja, ma kakvi razlozi određivali ovaj bilans i ma kakav mu bio odnos prema trgovinskom bilansu; kao na rezervni fond unutrašnjeg metalnog opticaja utiče na njega širenje ili sužavanje toga opticaja. Treća funkcija, funkcija garantnog fonda, doduše ne određuje samostalno kretanje metalne rezerve, ali ima dvostruko dejstvo. Ako se izdaju novčanice koje zamenjuju metalni novac (dakle i srebrnu monetu u zemljama gde je srebro mera vrednosti) u unutrašnjem opticaju, onda otpada funkcija rezervnog fonda pod 2. A jedan deo plamenitog metala koji je za ovo služio oticić će trajno u inostranstvo. U ovome slučaju ne dolazi do izvlačenja metalne monete za unutrašnji opticaj, a s tim u isti mah otpada privremeno pojačavanje metalne rezerve imobilisanjem jednog dela iskovanog metala koji se nalazi u opticaju. Zatim, ako se za isplaćivanje depozita i pretvorljivost novčanica mora pod svima okolnostima držati jedan minimum metalne rezerve, onda to na svojstven način pogadja dejstva odliva ili priliva zlata; to deluje na onaj deo blaga koji je Banka obavezna držati pod svim okolnostima ili na onaj kojega se ona u drugo vreme gleda da otrese kao nekorisnog. Pri čistom metalnom opticaju i koncentrisanom bankarstvu Banka bi morala da smatra svoju metalnu rezervu i kao garanciju za isplaćivanje svojih depozita, a u slučaju odliva metala mogla bi nastupiti ista panika kao u Hamburgu 1857.

Šesto, izuzev eventualno 1837, stvarna je kriza izbijala uvek tek posle preokreta meničnih kurseva, tj. kad je uvoz plemenitog metala opet pretegnuo nad njegovim izvozom.

Godine 1825. nastupio je stvarni slom, pošto je prestao odliv zlata; 1839 je došlo do odliva zlata, a da nije nastupio slom; 1847. je prestao odliv zlata u aprilu, a slom je došao u oktobru; 1857. je odliv zlata u inostranstvo prestao početkom novembra; slom je došao tek kasnije u novembru.

Ovo se osobito jasno pokazuje u krizi od 1847, kada je odliv zlata prestao već u aprilu, pošto je izazvao relativno blagu pretkrizu, a onda je tek u oktobru izbila prava poslovna kriza.

Sledeći iskazi dati su pred Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress^{1*} 1848; iskazi svedoka (evidence) štampani su tek 1857 (navodili smo ih kao C. D., 1848/1857).

Tooke-ovi iskazi:

»Aprila 1847. nastala je stiska koja je, strogo govoreći, bila ravna panici, ali je bila srazmerno kratkog trajanja i nisu je pratili nikakvi značajni trgovinski stečajevi. U oktobru je stiska bila daleko intenzivnija no ma u kom momentu u aprilu; došlo je do gotovo nečuvenog broja trgovinskih bankrotstava.« (2196.) — »U aprilu su nam menični kursevi, osobito sa Amerikom, namerili nužnost da izvezemo znatnu količinu zlata radi plaćanja neobično velikih uvoza; Banka je samo jednim do krajnosti ogromnim naporom zaustavila odliv zlata i poterala kurs naviše.« (2197.) — »U oktobru su menični kursevi bili u korist Engleske.« (2198.) — »Preokret u meničnim kursevima bejaše otpočeo u trećoj nedelji aprila.« (3000.) — »Oni su se kolebali u julu i avgustu; od početka avgusta bili su stalno u korist Engleske.« (3001.) — Odliv zlata u avgustu »potekao je iz tražnje za unutrašnjim opticajem.« (3003.)

J. Morris, guverner Engleske banke: mada je menični kurs od avgusta 1847. postao povoljan za Englesku, te zbog toga nastao uvoz zlata, ipak se metalna rezerva u Banci smanjila.

»Dva miliona i dvesta hiljada £ u zlatu otišlo je u unutrašnjost usled unutrašnje tražnje.« (137.) — Ovo se objašnjava, s jedne strane, povećanim brojem radnika zaposlenih na gradnji železnica, a s druge strane, »željom bankara da u vremenima krize raspolažu sopstvenom zlatnom rezervom.« (147)

Palmer, bivši guverner, a od 1811. direktor Engleske banke:

684. »U toku celog perioda od sredine aprila 1847. do dana suspendovanja Bankovnog zakona iz 1844. bili su menični kursevi u korist Engleske.«

Odliv metala, koji u aprilu 1847. izaziva samostalnu novčanu paniku, ovde je, dakle, kao uvek samo preteča krize i već je nastalo obrnuto kretanje pre no što je ova izbila. Godine 1839. je pri velikoj poslovnoj depresiji došlo do veoma jakog odliva metala — za žito itd. — ali bez krize i novčane panike.

^{1*} Tajnim odborom Gornjeg doma o trgovinskoj stisci

Sedmo, čim se opšte krize istutnje, zlato i srebro — ne uzimajući u obzir priliv svežeg plemenitog metala iz zemalja koje ga proizvode — ponovo se razdeljuju u srazmerama u kojima su postojali kao posebno blago raznih zemalja u stanju njihove ravnoteže. Pri inače nepromenjenim okolnostima biće njegova relativna veličina u svakoj zemlji određena njegovom ulogom na svetskom tržištu. Ono se odliva iz zemlje koja je imala deo veći od normalnog i priliva se drugoj; ova kretanja odliva i priliva samo ponovo uspostavljaju njegovu prvobitnu raspodelu među različita nacionalna blaga. Ali se ova ponovna raspodela vrši posredstvom delovanja različitih okolnosti, koje ćemo pomenuti kad bude reči o meničnim kursevima. Čim je normalna raspodela opet uspostavljena — iznad ove tačke — nastupa prvo porast, a onda opet odliv. {Po sebi se razume da ova poslednja konstatacija važi samo za Englesku kao središte svetskog novčanog tržišta. — F. E.}

Osmo, odlivi metala većinom su simptom promene u položaju spoljne trgovine, a ova je promena sa svoje strane predznak da prilike ponovo sazrevaju u krizu.¹⁵

Dевето, bilans plaćanja može da bude u korist Azije, a pasivan za Evropu i Ameriku.¹⁶

Do uvoza plemenitog metala dolazi pretežno u dva momenta. S jedne strane, u prvoj fazi niske kamatne stope, koja dolazi posle krize i koja je izraz ograničenja proizvodnje; a onda u drugoj fazi, kada se kamatna stopa penje ali još nije dostigla svoju srednju visinu. Ovo je faza u kojoj se povrati lako postižu, u kojoj je komercijalni kredit velik, te stoga tražnja za zajmovnim kapitalom ne raste сразмерно uvećavanju proizvodnje. U obema fazama, u kojima zajmovnog kapitala ima сразмерno u izobilju, mora suvišni priliv kapitala koji postoji u obliku zlata i srebra, dakle u obliku u kome isprva može da funkcioniše samo kao zajmovni kapital, znatno uticati na kamatnu stopu, a time i na celog poslovanja.

¹⁵ Po Newmarchu, može odliv zlata u inostranstvo poteći iz trojaka uzroka: 1. iz čisto poslovnih uzroka, tj. kad je uvoz bio veći od izvoza, kao između 1836. i 1844, i opet 1847, poglavito zbog jakog uvoza žita; 2. da bi se dobavila sredstva za ulaganje engleskog kapitala u inostranstvu, kao 1857. za železnice u Indiji; i 3. za definitivno izdavanje u inostranstvo, kao 1853. i 1854. za ratne svrhe na Istoku.

¹⁶ 1918. Newmarch. »Ako uzmete Indiju i Kinu zajedno, ako uzmete u račun promete između Indije i Australije i još važnije promete između Kine i Sjedinjenih Država, a u ovim je slučajevima posao trijangularan i izravnjanje se vrši našim posredovanjem... onda je tačno da je trgovinski bilans bio ne samo protiv Engleske već i protiv Francuske i Sjedinjenih Država.« — (B. A., 1857.)

S druge strane: odliv, trajno jak izvoz plemenitog metala, nastupa kad primanja nisu više likvidna, kad su tržišta prepunjena i prividni se prosperitet održava još samo pomoću kredita, dakle čim već postoji veoma pojačana tražnja za zajmovnim kapitalom, pa je kamatna stopa zbog toga dostigla bar svoju srednju visinu. Pod ovim okolnostima, koje se ogledaju upravo u odlivu plemenitog metala, znatno se pojačava dejstvo neprekidnog odvlačenja kapitala u obliku u kome neposredno postoji kao pozajmljivi novčani kapital. Ovo mora neprekidno uticati na kamatnu stopu. Ali umesto da porast kamatne stope ograniči kreditne poslove, on ih uvećava i dovodi do prenaprezanja svih njihovih pomoćnih sredstava. Zato ovaj period prethodi slomu.

Newmarchu je postavljeno pitanje (B. A., 1857):

1520. »Suma menica u prometu raste, dakle, s kamatnom stopom? — Tako izgleda.« — 1522. »U mirna, obična vremena, glavna knjiga je stvarno oruđe razmene, ali kad se pojave teškoće, kad npr. pod okolnostima kakve sam naveo, Banka povisi eskontnu stopu... onda se poslovi sami od sebe svedu na vučenje menica; ove su menice ne samo zgodnije da služe kao zakonski dokaz zaključenog posla nego su zgodnije i za izvršenje daljih kupovina, a pre svega su upotrebljive kao kreditna sredstva da se dode do kapitala.«

Uz to dolazi još i činjenica da čim Banka usled kolikih bilo pretečih okolnosti podigne eskontnu stopu — čime je u isti mah data verovatnoća da će Banka podvrći ograničenju rok menica koje će ona hteti da eskontuje — nastupa opšte strahovanje da će to ići crescendo^{1*}. Svako, dakle, a pre svega vitez kredita, gleda da eskontuje budućnost i da u datom momentu ima na raspolaganju što može više kreditnih sredstava. Prema tome, upravo navedeni razlozi svode se na to da prosti kvantitet bilo uvezenog bilo izvezенog plemenitog metala ne utiče kao takav, nego da utiče, prvo, specifičnim karakterom plemenitog metala kao kapitala u novčanom obliku, i drugo, da utiče kao perce koje, dodato tasu na terazijama, postiže da kolebljivi tas definitivno obori na jednu stranu; utiče zato jer nastupa u okolnostima kada bilo kakav eksces preteže u ovom ili onom pravcu. Bez ovih bi razloga bilo skroz nepojmljivo kako bi neko oticanje zlata od, recimo, 5 - 8 mil. £, a ovo je granica koju pokazuje dosadašnje iskustvo, moglo da vrši kakvo god znatno dejstvo; ovaj maleni plus ili minus kapitala, koji izgleda beznačajan čak i prema onih 70 mil. £ u zlatu koliko u Engleskoj prosečno cirkuliše, doista je sićušna veličina u proizvodnji engleskog obima.¹⁷

¹⁷ Pogledajte, npr., Weguelinov smešni odgovor, kad kaže da 5 miliona oteklog zlata znači za toliko manje kapitala, i time hoće da objasni pojave koje pri

^{1*} u sve većoj meri, sve jače

Ali, baš razvitak kreditnog i bankovnog sistema tera, s jedne strane, na to da se sav novčani kapital ugura u službu proizvodnji (ili, što izlazi na isto, da se sav novčani dohodak pretvori u kapital), a s druge strane, u izvesnoj fazi ciklusa svodi metalnu rezervu na minimum u kome više ne može da izvršuje funkcije koje joj pripadaju. — upravo ovaj izgrađeni kreditni i bankovni sistem i stvara ovu preteranu osjetljivost celog organizma. Na manje razvijenim stupnjevima proizvodnje, smanjenje ili uvećanje blaga u poređenju s njegovom prosečnom merom relativno je indiferentna stvar. Isto je tako, s druge strane, čak i vrlo znatno oticanje zlata relativno bez dejstva ako ono ne nastupi u kritičnom periodu industrijskog ciklusa.

Pri datom objašnjenju nisu uzeti u obzir slučajevi gde oticanje metala nastupa usled nerodice itd. Tu veliki i iznenadni poremećaj ravnoteže proizvodnje, koji se izražava u oticanju, čini svako dalje objašnjenje njegovog dejstva suvišnim. Ovo je dejstvo utoliko veće ukoliko više ovakav poremećaj nastupa u periodu kad proizvodnja radi pod visokim pritiskom.

Mi smo, dalje, ostavili po strani funkciju metalne rezerve kao jamstva konvertibilnosti novčanica i kao stožera celog kreditnog sistema. Centralna banka je stožer kreditnog sistema. A metalna rezerva je sa svoje strane stožer Banke.¹⁸ Promena kreditnog sistema u monetarni sistem potrebna je, kao što sam već u knj. I, gl. III izložio, kod platežnog sredstva. Da su potrebne najveće žrtve u realnom bogatstvu da bi se u kritičnom momentu održala metalna osnova, priznali su i Tooke i Loyd-Overstone. Spor se vrti samo oko jednog plusa ili minusa i oko više ili manje racionalnog odnosa prema onom što je neizbežno.¹⁹ Izvesna količina metala, beznačajna u poređenju s celokupnom proizvodnjom, priznaje se kao stožer sistema. Otuda, ostavljavajući po strani zastrašujući primer ovog njegovog

beskrajno većem porastu cena ili deprecijaciji, ekspanzijama i kontrakcijama stvarnog industrijskog kapitala *ne* nastupaju. S druge strane, nije manje smešan pokušaj da se ove pojave objasne neposredno kao simptomi ekspanzije ili kontrakcije u masi realnog kapitala (posmatranog sa strane njegovih materijalnih elemenata).

¹⁸ Newmarch (B. A., 1857): 1364. »Metalna rezerva u Engleskoj banci uistinu je . . . centralna rezerva ili centralno metalno blago na temelju kojega se vodi sav posao zemlje. Ona je tako reći stožer oko kojeg ima da se okreće čitav posao zemlje; sve druge banke u zemlji smatraju Englesku banku kao centralnu riznicu ili rezervoar iz kojega imaju da crpu svoju rezervu zvečećeg novca; a dejstvo spoljnih meničnih kurseva pada uvek upravo na ovo blago i ovaj rezervoar.«

¹⁹ »Praktično bi, dakle, obojica, Tooke i Loyd, prevelikoj tražnji za zlatom doskočili blagovremenim ograničavanjem kredita posredstvom povišenja kamatne stope i smanjenja preduimanja kapitala. Samo što Loyd svojom iluzijom prouzročava tegobna, pa čak i opasna {zakonska} ograničenja i propise.« (»Economist«, 1847, str. 1418.)

karaktera kao stožera u krizama, lep teoretski dualizam. Dokle god govori »o kapitalu« ex professo^{1*}, prosvećena ekonomija gleda s najvećim prezirom na zlato i srebro kao na doista najindiferentniji i nejnekorisniji oblik kapitala. Čim uzme da govori o bankarstvu, sve se ovo preokreće, i zlato i srebro postaju kapital par excellence, za čije se održanje mora žrtvovati svaki drugi oblik kapitala i rada. Ali čime se zlato i srebro razlikuju od drugih vidova bogatstva? Ne veličinom vrednosti, jer je ova određena količinom rada koji je u njima opredmećen. Nego kao samostalna ovaploćenja, kao izrazi društvenog karaktera bogatstva. {Bogatstvo društva postoji samo kao bogatstvo pojedinaca koji su njegovi privatni sopstvenici. Kao društveno bogatstvo ono se potvrđuje samo time što ovi pojedinci, radi zadovoljenja svojih potreba, razmenjuju kvalitativno različite upotrebljene vrednosti jednu za drugu. U kapitalističkoj proizvodnji oni mogu to samo posredstvom novca. Tako se bogatstvo pojedinca ostvaruje kao društveno bogatstvo samo posredstvom novca: u novcu, u toj stvari, utelovljena je društvena priroda toga bogatstva. — F. E.} Ova se njegova društvena egzistencija ispoljava, dakle, kao nešto onostrano, kao predmet, stvar, roba, pored stvarnih elemenata društvenog bogatstva i izvan njih. Dokle god proizvodnja teče glatko, ljudi to zaboravljaju. Kredit, kao takođe društven oblik bogatstva, potiskuje novac i usurpira njegovo mesto. Poverenje u društveni karakter proizvodnje jeste ono što čini da se novčani oblik proizvoda ispoljava kao nešto što je samo trenutno i idealno, kao čista predstava. Ali čim se kredit pokoleba — a ova faza uvek nužno nastupa u ciklusu moderne industrije — treba da se sve realno bogatstvo stvarno i iznenadno pretvori u novac, u zlato i srebro; ludački zahtev, ali koji nužno izrasta iz samog sistema. A sve zlato i srebro koje treba da podmiri ove ogromne zahteve iznosi nekoliko miliona u bančnim podrumima.²⁰ Okolnost da proizvodnja nije stvarno podvrgnuta društvenoj kontroli kao društvena proizvodnja izbjiga, dakle, jasno u tome što odliv zlata utiče u tome obliku da društveni oblik bogatstva postoji kao neka *stvar* izvan njega. Ovo je kapitalističkom sistemu doista zajedničko s ranijim sistemima proizvodnje, ukoliko su ovi počivali na robnoj trgovini i privatnoj razmeni. Ali ovo tek u njemu istupa najočitije i u najgrotesknijem obliku absurdne

²⁰ »Vi se potpuno slažete s tim da osim povišenja kamatne stope nema puta i načina da se tražnja za zlatom modifikuje? — Chapman {ortak velike bilbroukerske firme Overend, Gurney & Co.}: Tako ja mislim. Kad naše zlato padne na neku izvesnu tačku, onda ćemo najbolje uraditi da odmah zazvonimo na uzbunu i da kažemo: mi idemo naniže, i ko šalje zlato u inostranstvo, mora to činiti na sopstveni rizik.« — B. .A., 1857, iskaz br. 5057.

^{1*} po pozivu

protivrečnosti i besmislice, jer je 1. u kapitalističkom sistemu najpotpunije ukinuta proizvodnja za neposrednu upotrebnu vrednost, za sopstvenu upotrebu proizvodačevu, dakle bogatstvo postoji samo kao društveni proces koji se izražava kao splet proizvodnje i prometa; 2. jer s razvitkom kreditnog sistema kapitalistička proizvodnja stalno teži da ukine ovu metalnu granicu, koja je ujedno materijalna i fantastična granica bogatstva i njegovog kretanja, ali uvek nanovo razbija glavu o tu granicu.

U krizi nastupa zahtev da svekolike menice, hartije od vrednosti i robe treba odjedanput u isto vreme da budu pretvorljive u bankovni novac, a sav ovaj bankovni novac opet u zlato.

II. Menični kurs

{Kako je poznato, barometar za internacionalno kretanje novčanih metala jeste menični kurs. Ako Engleska ima da izvrši više plaćanja Nemačkoj nego Nemačka Engleskoj, onda se u Londonu penje cena marke izražena u sterlinzima, a u Hamburgu i Berlinu pada cena sterlinga izražena u markama. Ne bude li se ovo pretezanje platežnih obaveza Engleske prema Nemačkoj opet izravnalo, npr. pretezanjem nemačkih kupovina u Engleskoj, onda će cena u sterlinzima za menice u markama na Nemačku rasti do one tačke gde se isplati da se umesto menica iz Engleske u Nemačku radi plaćanja pošalje metal, zlatni novac ili poluge. Ovo je tipičan tok.

Uzme li ovaj izvoz plemenitog metala veći obim i potraje li duže vreme, onda se načinje engleska bankovna rezerva, i englesko novčano tržište, sa Engleskom bankom na čelu, mora preuzeti zaštitne mere. Kao što smo već videli, ove se u suštini sastoje u podizanju kamatne stope. Pri znatnom odlivu zlata na novčanom je tržištu po pravilu teško, tj. tražnja za zajmovnim kapitalom u novčanom obliku znatno preteže nad ponudom, i viša kamatna stopa rezultira iz toga sama od sebe; eskontna stopa koju propisuje Engleska banka odgovara situaciji i ostvaruje se na tržištu. Ali ima i slučajeva gde odliv metala potiče iz drugih, a ne iz običnih poslovnih kombinacija (npr. putem zajmova stranih država, ulaganja kapitala u inostranstvu itd.), kada londonsko novčano tržište kao takvo nikako ne opravdava neko bitno povišenje kamatne stope; tada Engleska banka mora prvo da putem većih zajmova na »otvorenom tržištu« »proredi« novac, kako se to kaže, da bi tako veštački stvorila situaciju koja opravdava ili čini nužnim povišenje kamate; a ovaj joj manevr svakom godinom biva teži. — F. E.}

Kako pak ovo povišavanje kamatne stope utiče na menične kurseve, pokazuju sledeći iskazi pred odborom Donjeg doma od 1857. o bankovnom zakonodavstvu (citirano kao B. A. ili B. C., 1857).

John Stuart Mill:

2176. »Kad posao postane težak... nastupa znatan pad u ceni hartija od vrednosti... Stranci kupuju ovde u Engleskoj železničke akcije ili engleski imaoči inostranih železničkih akcija prodaju ove u inostranstvu... za toliki se iznos otklanja prenošenje zlata.« — 2182. »Velika i bogata klasa bankara i trgovaca hartijama od vrednosti, preko koje se obično vrši izravnjanje kamatne stope i izravnjanje trgovinskog barometra (pressure) među različnim zemljama... uvek je u lovu za hartijama koje obećavaju skok cena... pravo mesto za kupovanje biće im ona zemlja koja šalje zlato u inostranstvo.« — 2183. »Do ovih je investicija kapitala došlo 1847. u značajnom razmeru, dovoljnom da smanji odliv zlata.«

J. G. Hubbard, bivši guverner, a od 1838. u upravi Engleske banke:

2545. »Ima veliki broj evropskih hartija od vrednosti... koje imaju evropski promet na svima različitim novčanim tržištima, i ove se hartije, čim na nekom tržištu padnu za 1 ili 2%, odmah kupuju radi slanja na tržišta gde im se vrednost još održala.« — 2565. »Nisu li strane zemlje znatno zadužene kod engleskih trgovaca? — ... Veoma znatno.« — 2566. »Dakle bi uterivanje ovih dugova i samo bilo dovoljno da objasni vrlo veliku akumulaciju kapitala u Engleskoj? — Godine 1847. mi smo naš položaj konačno ponovo uspostavili time što smo brišali toliko i toliko miliona koje su Amerika i Rusija ranije dugovale Engleskoj.«

{U isto je vreme Engleska baš tim istim zemljama dugovala »toliko i toliko miliona« za žito, pa nije propustila da i to većim delom »briše« putem bankrotstva engleskih dužnika. Vidi izveštaj od 1857. o bankovnim zakonima, gore, gl. XXX, str. 31^{1*}.}

2572. »1847. je kurs između Engleske i Petrograda stajao vrlo visoko. Kad je vlada izdala svoje pismo koje je Banku ovlašćivalo da izdaje novčanice ne držeći se propisane granice od 14 miliona« {preko zlatne rezerve}, »uslov je bio da se eskont mora držati 8%. U onome momentu i sa onakvom eskontnom stopom bio je unosan posao ukrcati u Petrogradu zlato za London, a kad tamo stigne, pozajmljivati ga po 8% do prispeća roka tromesečnih menica koje su bile vučene za prodato zlato.« — 2573. »U svima operacijama zlatom moraju se uzeti u obzir mnogi elementi; zavisi od meničnog kursa i kamatne stope po kojoj se novac može plasirati do prispeća menice {koja je za njega vučena}.«

Menični kurs s Azijom

Sledeći momenti važni su, s jedne strane, zato jer pokazuju kako Engleska, kad joj je menični krus sa Azijom nepovoljan, mora da se podmiri kod drugih zemalja čiji se uvoz iz Azije plaća engleskim posredništvom. A drugo, jer g. Wilson ovde ponovo pravi budalasti

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 420.

pokušaj da uticaj izvoza plemenitog metala na menične kurseve identificuje sa uticajem izvoza kapitala uopšte na ove kurseve; jedno i drugo u slučaju kad se ne radi o izvozu kao izvozu platežnog ili kupovnog sredstva, nego radi ulaganja kapitala. Pre svega se samo po sebi razume da ako se toliko i toliko miliona £ pošalje u Indiju u plemenitom metalu ili u železničkim šinama, da se tamo ulože u železnice, to dvoje predstavlja samo različite oblike prenosa iste sume kapitala iz jedne zemlje u drugu, i to prenosa koji ne ulazi u račun običnih trgovinskih poslova i za koji zemlja izvoznica ne očekuje drugi povratak osim kasnijeg godišnjeg dohotka iz prihoda ovih železnica. Izvrši li se ovaj izvoz u obliku plemenitog metala, onda on — zato što je plemeniti metal, a kao takav neposredno pozajmljiv novčani kapital i baza čitavog novčanog sistema — neće nužno pod svima okolnostima, ali hoće pod onima koje smo ranije izložili, direktno uticati na novčano tržište, a time na kamatnu stopu zemlje koja izvozi ovaj plemeniti metal. On utiče isto tako neposredno na menični kurs. Naime, plemeniti metal šalje se samo zbog toga i ukoliko menice, npr. na Indiju, koje se nude na londonskom tržištu, nisu dovoljne da naprave ove ekstrarimese. Dolazi, dakle, do tražnje za menicama na Indiju koja prevazilazi njihovu ponudu, i tako se kurs trenutno okreće protiv Engleske, ne zato što je ona Indiji dužna već zato što mora da pošalje u Indiju izvanredne sume. Kad ovakvo slanje plemenitog metala u Indiju potraje, mora ono delovati u pravcu uvećanja indijske tražnje za engleskim robama, jer indirektno uvećava potrošačku sposobnost Indije za evropske robe. Pošalje li se pak kapital u obliku šina itd., onda ne može imati nikakvog uticaja na menični kurs, pošto Indija nema za to da izvrši povratna plaćanja. Upravo zato i ne treba to da ima neki uticaj na novčano tržište. Wilson pokušava da istera ovakav uticaj tvrdnjom da ovakav ekstrapredujam izaziva ekstratražnju za novčanim kreditom i da će tako delovati na kamatnu stopu. To se može desiti, ali je savršeno naopako tvrditi da se to mora dogoditi u svakom slučaju. Ma kuda šine bile poslate i ma gde bile postavljene, bilo na engleskom bilo na indisjkom tlu, one će predstavljati isključivo neko određeno uvećanje engleske proizvodnje u nekoj određenoj sferi. Tvrditi da bez povišavanja kamatne stope ne može doći do uvećanja proizvodnje, čak i u vrlo širokim granicama, jeste ludost. Može novčani kredit porasti, tj. suma poslova u koje ulaze kreditne operacije; ali se ove operacije mogu uvećati i uz datu nepromenjenu kamatnu stopu. Ovo se stvarno i dogodilo za vreme železničke manije u Engleskoj 40-tih godina. Kamatna stopa nije se popela. Očigledno je, ukoliko u obzir dolazi stvarni kapital, tj. u ovom slučaju robe, da je dejstvo na novčano tržište sasvim isto, bilo da su te robe određene za inostranstvo ili za unutrašnju potrošnju. Moglo bi činiti neku razliku samo onda kad bi investicije engleskog kapitala u inostranstvu uticale u smislu ograničavanja engleskog trgovinskog izvoza — izvoza koji se mora platiti, koji, dakle, donosi povratni pritok kapitala — ili

ukoliko bi ove investicije kapitala uopšte već bile simptom prenapetosti kredita i početka špekulantskih operacija.

Dalje pitanja postavlja Wilson, a odgovara Newmarch.

1786. »Vi ste u pogledu tražnje za srebrom za istočnu Aziju ranije rekli da su po Vašem mišljenju menični kursevi sa Indijom u korist Engleske, uprkos velikim količinama metalne rezerve koja se neprekidno šalje u istočnu Aziju; možete li to obrazložiti? — Svakako... nalazim da je stvarna vrednost izvoza Ujedinjene Kraljevine u Indiju 1851. iznosila 7 420 000 £; ovome treba dodati iznos menica India House-a, tj. sume koje Istočnoindijska kompanija vuče za podmirenje svojih sopstvenih izdataka. Ove su trate one godine iznosile 3 200 000 £, tako da je celokupni izvoz Ujedinjene Kraljevine u Indiju izneo 10 620 000 £. Godine 1855... stvarna vrednost robnog izvoza bila se popela na 10 350 000 £; trate India House-a iznosile su 3 700 000 £; dakle, celokupni iznos 14 050 000 £. Za 1851. držim da nemamo sredstva da utvrdimo stvarnu vrednost robnog uvoza iz Indije u Englesku, ali za 1854. i 55. imamo; 1855. je celokupna stvarna vrednost robnog uvoza iz Indije u Englesku iznosila 12 670 000 £, a ta suma, upoređena sa 14 050 000 £, daje bilans u korist Engleske u direktnoj trgovini ove dve zemlje u visini od 1 380 000 £.«

Na ovo primećuje Wilson da i posredna trgovina utiče na menične kurseve. Tako se npr. izvoz iz Indije u Australiju i Severnu Ameriku pokriva tratama na London, te zbog toga utiče na menični kurs kao da robe idu direktno iz Indije u Englesku. Zatim, kad se uzmu Indija i Kina zajedno, bilans je nepovoljan za Englesku, pošto Kina ima neprekidno da vrši znatna plaćanja Indiji za opijum, a Engleska plaćanja Kini, te ovim zaobilaznim putem sume idu u Indiju. (1787, 1788.)

Pod 1791 pita Wilson neće li učinak na menične kurseve biti isti bilo da kapital »onamo ode u obliku gvozdenih šina i lokomotiva bilo u obliku metalnog novca«. Na ovo Newmarch odgovara sasvim tačno: onih 12 miliona £ što je poslatо poslednjih godina u Indiju za građenje železnica poslužilo je za kupovanje godišnje rente koju Indija ima da plaća Engleskoj u redovnim rokovima.

»Ukoliko dolazi u obzir neposredno dejstvo na tržište plemenitog metala, ulaganje tih 12 miliona £ može vršiti takvo dejstvo samo ukoliko se iz zemlje morao poslati metal za stvarno ulaganje u novcu.«

1797. (Weguelin pita:) »Kad za ovo gvožđe (šine) ne dolazi do povratnog pritoka kapitala, kako se može kazati da utiče na menični kurs? — Ja ne verujem da onaj deo predujma koji se šalje u inostranstvo u obliku robâ utiče na stanje meničnog kursa... na stanje kursa između dve zemlje utiče, može se reći isključivo, količina obveznica ili menica koje se u nekoj zemlji nude, u poređenju s količinom koja se tome nasuprot nudi u nekoj drugoj zemlji; ovo je racionalna teorija meničnog kursa. Što se tiče slanja onih 12 miliona, ta je suma prvo ovde upisana; kad bi posao bio takav da se svih ovih 12 miliona moraju položiti u Kalkuti, Bombaju i Madrasu u zvečećem novcu... onda bi ova iznenadna tražnja silovito

delovala na cenu srebra i menični kurs isto onako kao kad bi sutra Istočnoindijska kompanija objavila da povišava svoje trate od 3 na 12 miliona. Ali se polovina ovih 12 miliona izdaje... za kupovinu roba u Engleskoj... gvozdenih šina, drveta i drugih materijala... to je izdavanje engleskog kapitala, u samoj Engleskoj, za izvesnu vrstu robe koja se šalje u Indiju, i time se stvar svršava.« — 1798. (Weguelin:) »Ali proizvodnja ovih gvozdenih i drvenih roba potrebnih za železnice dovodi do velike potrošnje stranih roba, a ova bi ipak mogla uticati na menični kurs? — Sigurno.«

Wilson misli da gvožđe predstavlja velikim delom rad i da najamnina plaćena za ovaj rad predstavlja velikim delom uvezene robe (1799), i onda pita dalje:

1801. »Ali govoreći sasvim uopšteno: kada mi robe koje su bile proizvedene posredstvom potrošnje ovih uvezenih roba pošaljemo napolje na takav način da ne dobijamo povratak za njih, bilo u proizvodima ili kako mu drago inače, ne bi li to delovalo tako da kurseve učini nepovoljnima po nas? — Ovaj je princip tačno ono što se dogodilo u Engleskoj za vreme perioda velikih železničkih investicija {1845}. Tri ili četiri ili pet godina uzastopce vi ste izdali na železnice 30 miliona £ i to gotovo celu sumu na najamnine. Vi ste u toku tri godine izdržavali na gradnji železnica, lokomotiva, vagona i železničkih stanica veći broj stanovništva nego u svima fabričkim srezovima zajedno. Ti su ljudi... izdavali svoju najamninu kupujući čaj, šećer, alkoholna pića i druge strane robe; te su robe morale da se uvoze; ali je tačno da se za to vreme kad su vršeni ovi veliki izdaci menični kursevi između Engleske i drugih država nisu bitno poremetili. Do odliva plemenitog metala nije došlo, naprotiv, pre do priliva.«

1802. Wilson ostaje pri tome da pri izravnatom trgovinskom bilansu i paritetnom kursu između Engleske i Indije, ekstraizvoz gvožđa i lokomotiva »mora uticati na menični kurs sa Indijom«. Newmarch ne može ovo da uvidi dokle god se šine šalju napolje kao investicija kapitala, te ih Indija nema da plati u ovom ili onom obliku; on dodaje:

»Ja se slažem s principom da nijedna zemlja ne može trajno imati nepovoljni menični kurs sa svima zemljama s kojima trguje; nepovoljni menični kurs s jednom zemljom nužno proizvodi povoljan kurs s nekom drugom.«

Na ovo mu Wilson dobacuje trivijalnost:

1803. »Ali zar prenos kapitala ne bi bio isti bilo da se kapital pošalje u ovom ili onom obliku? — Bio bi, ukoliko dolazi u obzir dužnička obaveza.« — 1804. »Dakle, bilo da pošaljete napolje plemeniti metal ili robe, bilo bi dejstvo gradnje železnica u Indiji na ovdašnje novčano tržište isto, i podiglo bi vrednost kapitala isto onako kao da je sve to poslato napolje u plemenitom metalu?«

Što cene gvožđa nisu skočile bilo je svakako dokaz da se »vrednost kapitala« sadržanog u šinama nije uvećala. Ono o čemu se ovde radi jeste vrednost novčanog kapitala, kamatna stopa. Wilson bi htio da identifikuje novčani kapital i kapital uopšte. Jednostavna činjenica u

prvom je redu ta da je u Engleskoj bilo upisano 12 miliona £ za železnice u Indiji. Ovo je stvar koja nema nikakve direktne veze s meničnim kursevima, a namena tih 12 miliona takođe je indiferentna za novčano tržište. Ako je novčano tržište u povoljnem položaju, onda to ne mora da proizvede uopšte nikakvo dejstvo, kao što su i engleski železnički upisi 1844. i 45. takođe ostavili novčano tržište nedirnuto. Ako je novčano tržište već do neke mere teško, onda bi to svakako moglo da utiče na kamatnu stopu, ali ipak samo u pravcu povišenja, a ovo bi po Wilsonovoj teoriji moralo povoljno uticati na kurseve za Englesku, tj. kočiti tendenciju za izvozom plemenitog metala, ako ne u Indiju, a ono ipak na neku drugu stranu. G. Wilson skače s jednog na drugo. U pitanju 1802 trebalo je da budu pogodjeni menični kursevi, a u br. 1804 »vrednost kapitala«; dve veoma različite stvari. Može kamatna stopa uticati na menične kurseve i mogu kursevi uticati na kamatnu stopu, ali kad se kursevi menjaju, kamatna stopa može biti postojana, kao i kursevi kad se menja kamatna stopa. Wilsonu ne ide u glavu da kod slanja kapitala u inostranstvo sam oblik u kome se on šalje pravi ovakvu razliku u učinku, tj. da različnost oblika kapitala ima ovaj važni značaj, a kamoli tek njegov novčani oblik, što toliko mnogo protivreči ekonomskom prosvetiteljstvu. Newmarch odgovara Wilsonu jednostrano utoliko što mu ne obraća pažnju na to da je tako naprečac i bez razloga skočio sa meničnog kursa na kamatnu stopu. Na ovo pitanje br. 1804 Newmarch odgovara nesigurno i kolebljivo:

»Nema sumnje, kad treba namaknuti 12 miliona £, onda, ukoliko u obzir dolazi opšta kamatna stopa, nije bitno da li ovih 12 miliona treba da se šalju napolje u plemenitom metalu ili u materijalima. Ali ja ipak držim (lep prelaz ovo »ipak«, da bi se sad kazala sušta suprotnost) »da ovo nije sasvim nebitno« (nebitno je, ali ipak nije nebitno) »jer bi se u jednome slučaju 6 miliona £ odmah vratilo; u drugome pak ne bi se tako brzo vratilo. Zato bi čini neku« (kakva određenost!) »razliku to da li se 6 miliona izdaje ovde u zemlji ili se šalje van zemlje.«

Šta treba da znači to da bi se 6 miliona odmah vratilo? Ukoliko je 6 miliona £ izdato u Engleskoj, ti milioni postoje u šinama, lokomotivama itd. koje se šalju u Indiju, odakle se ne vraćaju, a njihova se vrednost vraća tek sa amortizacijom, dakle veoma sporo, dok se onih 6 miliona plemenitog metala možda vrlo brzo vraćaju u naturi. Ukoliko su 6 miliona izdati na najamnine, oni su pojedeni; ali novac u kome su bili predujmljeni i dalje cirkuliše u zemlji ili sačinjava rezerve. Isto to važi i za profite proizvođača šina, i za onaj deo od 6 miliona koji nadoknađuje njihov postojani kapital. Newmarch, dakle, upotrebljava dvosmislenu frazu o povratku samo zato da ne bi direktno kazao da je novac ostao u zemlji, i ukoliko funkcioniše kao pozajmljivi novčani kapital, razlika je za novčano tržište (ne uzimajući u obzir to da je možda promet mogao progutati više zvečećeg novca)

samo u tome što se izdaje za račun A-a umesto za račun B-a. Investicija ovakve vrste, gde se kapital prenosi u strane zemlje u robama a ne u plemenitom metalu, može uticati na menične kurseve (i to ne sa zemljom u kojoj se investira) samo ukoliko proizvodnja ovih izvezenuih roba iziskuje ekstrauvoz drugih inostranih roba. Ova proizvodnja onda nije određena da likvidira ovaj ekstrauvoz. Ali ovo isto događa se kod svakog izvoza na kredit, svejedno da li u svrhu investicije kapitala ili obične trgovine. Osim toga, može ovaj ekstrauvoz povratnim dejstvom izazvati izvanrednu tražnju za engleskim robama, na primer sa strane kolonija ili Sjedinjenih Država.

Napred [1786] je Newmarch rekao da je usled trata Istočnoindijske kompanije izvoz iz Engleske u Indiju veći od uvoza. Ser Charles Wood uzeo ga je po ovoj tački na unakrsno saslušanje. Ovaj suvišak engleskog izvoza u Indiju preko uvoza iz nje faktično se postiže takvim uvozom iz Indije za koji Engleska ne plaća nikakav ekvivalenat: trate Istočnoindijske kompanije (sada istočnoindijske vlade) svode se na tribut koji se ubira od Indije. Na primer, 1855. uvoz iz Indije u Englesku: 12 670 000 £; engleski izvoz u Indiju: 10 350 000 £. Bilans u korist Indije: 2 250 000 £.

»Kad bi time stvar bila iscrpena, onda bi se ovih 2 250 000 £ morali remitovati u Indiju ma u kome obliku. Ali, onda dolaze potraživanja India House-a. India House objavljuje da je u položaju da na razna predsedništva u Indiji izdistrate u iznosu od 3 250 000 £.« (Ova je suma bila ubrana za londonske troškove Istočnoindijske kompanije i za isplatu dividende akcionarima.) »A ovo ne samo da likvidira bilans od 2 250 000 £, koji je nastao u trgovini, nego ostavlja i suvišak od 1 miliona.« (1917.)

1922. (Wood:) »Onda dejstvo ovih trata India House-a nije u tome da uveća izvoz u Indiju, nego da ga pro tanto smanji?«

(To će reći da smanji nužnost da se uvoz iz Indije pokrije izvozom u Indiju u istom iznosu.) Ovo g. Newmarch objašnjava time da za ovih 3 700 000 £ Englezi uvoze u Indiju »dobru vladu«. (1925.) Tačno i ironično kaže Wood (1926), koji je kao ministar za Indiju vrlo dobro poznavao tu sortu »dobre vlade« koju su Englezi uvezli:

»Onda je izvoz, koji je po Vašim rečima prouzrokovao tratama India House-a, izvoz dobre vlade, a ne robâ.«

Pošto Engleska »na ovaj način« izvozi mnogo za »dobru vladu« i za investicije kapitala u stranim zemljama — dakle dobija uvoze koji su sasvim nezavisni od običnog toka poslova, tribute, delom za izvezenu »dobru vladu«, delom kao dohodak od kapitala investiranog u kolonijama i drugde, tribute za koje ne treba da plaća ekvivalenat — onda je jasno da menični kursevi neće biti pogodjeni ako Engleska jednostavno pojede ove tribute, bez protivizvoza; prema tome je jasno

i to da kursevi ne bivaju pogodeni ni kada ove tribute ponovo investira, ne u Engleskoj nego u inostranstvu, proizvodno ili neproizvodno, npr. kad pošalje za tu sumu municije na Krim. Uz to, ukoliko uvozi iz inostranstva ulaze u engleski dohodak, oni, naravno, moraju biti plaćeni, bilo kao tribut, gde ne treba ekvivalenta, bilo razmenom za ove neplaćene tribute, ili u običnom toku trgovine — Engleska ih može ili konsumirati ili ponovo investirati kao kapital. Ni jedno ni drugo ne pogoda menične kurseve, a to mudri Wilson previđa. Bilo da jedan deo dohotka sačinjava domaći ili strani proizvod, pri čemu poslednji slučaj samo pretpostavlja razmenu domaćih proizvoda za strane — potrošnja ovog dohotka, proizvodna ili neproizvodna, ne menja menične kurseve ni u čemu, mada menja razmer proizvodnje. Po ovome treba suditi o sledećem.

1934. Wood ga pita kako bi slanje ratnog materijala na Krim uticalo na menični kurs s Turskom. Newmarch odgovara:

»Ne uvidam kako bi sâmo slanje ratnog materijala moralo uticati na menični kurs, ali bi slanje plemenitog metala sigurno uticalo na kurs.«

Ovde on, dakle, razlikuje kapital u novčanom obliku od drugog kapitala. Ali sad Wilson pita:

1935. »Kad priredite izvoz na širokoj osnovi koga mu drago artikla, a ne dođe do odgovarajućeg uvoza,«

(g. Wilson zaboravlja da u odnosu na Englesku dolazi do veoma znatnog uvoza za koji nikad nije došlo do odgovarajućeg izvoza, izuzev u obliku »dobre vlade« ili ranije izvezenog investicionog kapitala; u svakom slučaju to nije uvoz koji ulazi u redovno trgovinsko kretanje. Ali se ovaj uvoz opet razmenjuje npr. za američki proizvod, a što se američki proizvod izvozi bez odgovarajućeg uvoza, ne menja ništa na tome da se vrednost ovog uvoza može potrošiti bez nekog ekvivalentnog odliva u inostranstvo; taj je proizvod dobijen bez protivizvoza, pa se može i utrošiti a da ne uđe u trgovinski bilans)

»onda vi ne plaćate spoljni dug koji ste vašim izvozom zaključili.«

(Ali kad ste vi taj uvoz već pre toga platili, npr. kreditom dатим inostranstvu, onda se ovim ne zaključuje nikakav dug i pitanje nema nikakve veze sa internacionalnim bilansom; ono se svodi na proizvodni ili neproizvodni utrošak, svejedno da li su ovako utrošeni proizvodi domaći ili inostrani proizvod.)

»I zbog toga morate ovim transakcijama pogoditi menične kurseve, pošto se inostrani dug ne plaća, jer vaš izvoz nema odgovarajućeg uvoza. — To je tačno za zemlje uopšte.«

Wilsonovo izlaganje svodi se na to da je svaki izvoz bez odgovarajućeg uvoza u isti mah i uvoz bez odgovarajućeg izvoza; zato